

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Гуманітарний факультет

Кафедра культурології

Кваліфікаційна робота

на тему

**СПІЛЬНЕ ТА ОКРЕМЕ В КУЛЬТУРНОМУ ДОСВІДІ УКРАЇНЦІВ І
КРИМСЬКИХ ТАТАР. ПИТАННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ КРИМУ В УКРАЇНУ**

Виконала: студентка 4 курсу, групи ГКУ20/Б

Галузі знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальності 034 Культурологія

Освітньої програми “Культурологія”

Освітній ступінь Бакалавр

Прилипко В. Ю.

Керівниця Старовойт І. М

Рецензент

Львів — 2024 року

Анотація

Темою бакалаврської роботи є «Спільне та окреме в культурному досвіді українців і кримських татар. Питання реінтеграції Криму в Україну». Авторкою є студентка 4-го курсу спеціальності «043-Культурологія» Українського Католицького Університету Прилипко Валерія. — Львів, 2024.

У цій бакалаврській роботі проаналізовано поняття культурного досвіду та культурної ідентичності та їх застосування до кримськотатарського та українського народів 21 ст. у контексті повтореної травматичної колоніальності, а також загрози знищення. Систематизовано принципові відмінності та спільності двох народів. Проведено та проаналізовано інтерв'ю з українськими істориками/инями, представниками кримськотатарського народу, українками в Криму. Також детально розглянуто доступні джерела, продюзовані українською державою, що стосуються кримських татар. Відповідаючи на дослідницьке питання роботи, було критично прочитано та зроблено контент-аналіз роману Анастасії Левкової “За Перекопом є земля” (2023).

Ключові слова: кримські татари, реінтеграція, культурна ідентичність, Крим, імперіалізм

Common and Different in the Cultural Experience of Ukrainian and Crimean Tatars. Matters of Reintegration of Crimea into Ukraine

Abstract

This bachelor thesis analyses the concepts of cultural experience and cultural identity and their application to the Crimean Tatar and Ukrainian peoples of the 21st century in the context of repeated traumatic colonialism and the threat of annihilation. The fundamental differences and similarities of the two peoples are systematised. Interviews with Ukrainian historians, representatives of the Crimean Tatar people, and Ukrainian women in Crimea were conducted and analysed. The available sources produced by the Ukrainian state concerning the Crimean Tatars are also examined in detail. In answering the research question, the author critically read and analysed the novel *Beyond the Perekop is Land* (2023) by Anastasiia Levkova.

Key words: Crimean Tatars, reintegration, cultural identity, Crimea, imperialism

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I	11
1.1 Поняття культурної ідентичності.....	11
1.2 Спільності культурних досвідів кримських татар і українців.....	15
1.3 Відмінності культурних досвідів кримських татар і українців.....	18
РОЗДІЛ II	21
2.1 Голоси спостерігачів: дослідники та дослідниць.....	23
2.2 Аналіз державних документів щодо кримських татар.....	27
2.3 Свідчення учасників: кримські татари та російська окупація.....	31
РОЗДІЛ III	35
3.1 Ідентичність роману, ідентичність в романі «За Перекопом є земля».....	36
3.2 Аналіз кримськотатарського дискурсу в романі.....	43
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	52
ДОДАТКИ	60

ВСТУП

В 2024 виповнюється 10 років російської окупації Криму. В 2014 році ні українське суспільство, вразливе після Революції Гідності, ні армія не були готові до боротьби за півострів. Підтримана проросійським населенням та якісною пропагандою про російський Крим, РФ вдалося тихо відібрати в Україні Автономну республіку. Тоді вперше гостро постало питання кримськотатарського народу. Позбавлені права самоуправління та майбутнього в Україні, певна кількість кримських татар переїхали на материк. За даними лідера кримськотатарського народу Мустафи Джемілева, більшість, близько 10 тисяч кримських татар, перебралася до Києва¹.

Зумовлена окупацією зустріч українців та кримських татар на материковій Україні чи не вперше порушила питання спільних та окремих досвідів двох народів. В 2014 році кримськотатарська співачка Jamala (Сусана Алімівна Джамаладінова), вигравши Євробачення з піснею «1944», стала відкриттям не тільки для світу, але й для багатьох українців. Поява ресторанів кримськотатарської кухні, зокрема «Мусафір» в Києві, Кримського дому на чолі з актором Ахтемом Сеїтаблаєвим, збірок «Кримський інжир», кінострічки «Додому» Нарімана Алієва тощо також привідкрили для українців досвіди кримських татар. Однак ми усе ще знаходимося на шляху (по)розуміння один одного, шукаємо спільності у наших окремотях. Однією з цілей моєї бакалаврської роботи — це оприявлення та аналіз спільних та окремих культурних досвідів кримських татар та українців. Я вважаю, що схожостей є достатньо для побудови міцних взаємозв'язків та солідарних політик між рівноправними народами.

Українців приблизно у 170 разів більше за кримських татар. Це співвідношення гегемонної більшості до абсолютної меншості варте уваги. Владний, структурний, культурний стосунок між превальованим етносом українців

¹ Близько десяти тисяч кримських татар переїхали в Київ після окупації Криму — Джемілев [Електронний ресурс] // Суспільне Крим. — 2023. — Режим доступу: <https://suspilne.media/crimea/615847—blizko—desati—tisac—krimskih—tatar—pereihali—v—kiiv—pisl—okupacii—krimu—dzemilev/>.

та локальним (півостровим) корінним етносом кримських татар також є одним із фокусів моєї бакалаврської роботи. Історично, політика більшості щодо меншості була імперіалістичною, а отже опресивною, із самого початку. Україна ж ніколи не була імперською державою. Навіть у складі Російської імперії, вона була радше колонізованою. Однак сучасна українська нація також існує в гетерогенному суспільстві, де є етнічна більшість — українці, і меншість — кримські татари. Це неодмінно породжує структурну ієрархію, де влада більшості диктує порядок денний меншості й яка може набувати імперіалістичних рис.

У своїй бакалаврській роботі я досліджую політики України спрямовані на кримських татар, що будуються на спільностях та окреmostях між українським та кримськотатарським народами. Мій фокус є на дослідженні поняття культурної ідентичності, яка формує різний культурний досвід українців та кримських татар. Своєю чергою зі сторони українців, як гегемонної нації, він породжує іншування та сприяє маргіналізації кримськотатарської спільноти. Я ставлю питання, чи Україна раптом не перейняла певні патерни поведінки імперіалістичної Росії щодо свого корінного населення, як країна, що довгий час змушена була впроваджувати імперіалістичні політики під наказом.

У своїй роботі я розглядаю гіпотезу, що кримські татари — це перевірка України на імперіалізм. Під імперіалізмом в цій роботі я маю на увазі державну та особисту позицію українців, що розглядає Крим з точки зору власних потреб, добробуту та інтересах, а територію Криму сприймає тільки як та, що належить українцям. В такій оптиці право кримських татар на самовизначення нівелюється, а держава не робить зусиль задля надання цього права корінному народові. На мою думку, наразі триває процес перевірки, який можна відстежувати через інформацію у відкритих джерелах. Для перевірки України на імперські та антиімперські наративи щодо кримських татар та території півострова, я використовую документальний аналіз. Я розглядаю офіційні державні документи, що стосуються кримських татар та Криму на наявність імперського сліду. Також, я використовую

дискурс-аналіз, через який аналізую офіційні промови представників влади, зокрема під час Кримської платформи. Це дозволяє мені розібрати, скільки кримських татар присутні на таких розмовах, які потенційні політики щодо Криму розглядаються, хто їх висловлює та наскільки голос кримськотатарського народу є почутим у цих стратегіях. Мене цікавить, чи офіційна політика України має ознаки імперськості, та у разі підтвердження гіпотези, хто транслює та які існують альтернативні погляди.

Альтернативні, антиімперські наративи українського суспільства я досліджую через якісні інтерв'ю з трьома групами респондентів: дослідники, спостерігачі та учасники. Дослідниками є України, що вивчають культуру кримських татар або досліджують Крим комплексно як територію. Зокрема, Мартін-Олександр Кислий — історик, викладач Києво-Могилянської академії та Марія Шинкаренко — дослідниця кримських татар. Їхні антиколоніальні, підважені історичною теорією, погляди на кримськотатарський народ та територію Криму є важливими як вияв внутрішньої солідарності та створення сталих стратегій реінтеграції півострова.

Друга група респондентів — спостерігачі — складається з українців, які мають досвід включеного спостереження кримськотатарського народу та політичного, культурного, історичного пейзажу Криму. Такою є письменниця, авторка кримського роману «За Перекопом є земля» Анастасія Левкова, а також певна кількість українців, що народилися та/або наразі проживають в Криму.

Третя група — учасники, представники кримськотатарського народу. Попри свій корінний статус та систематичне та послідовне намагання зберегти кримськотатарську самототожність, як і будь-яка етнічна група, кримські татари не є гомогенними. В першу чергу, мене цікавить гетерогенність досвідів кримськотатарського народу за останні 10 років, й те, що впливає з цих досвідів: політичні погляди, культурні особливості, бачення майбутнього з Україною або без

неї. Отож для мого дослідження я поділяю кримськотатарську спільноту на 4 підгрупи:

Кримські татари, які переїхали в Україну в 2014—16 роках та живуть тут;

Кримські татари, які проживають в Криму;

Кримські татари, які переїхали в 2014—16 роках за кордон;

Кримські татари, які переїхали після 2022 року в Україну.

Відповідно, досвід представни(ць)ків кожної з підгрупи є по своєму важливий та унікальний. Однак для теми моєї бакалаврської роботи 2 та 4 підгрупи становлять ту вибірку, яка може оприявнити та проаналізувати політичні погляди кримських татар, що наразі проживають на батьківщині та становлять кістяк кримськотатарського народу. Досвід довгої російської окупації, систематичних утиснень по релігійним, культурним ознакам, хоч і притаманна народові, згуртованість та ексклюзивність кримських татар — усе це втручається в розуміння майбутнього в Україні.

Враховуючи, що мої респонденти та респондентки майже 10 років живуть в російській окупації, я ставила питання про особисте сприйняття України як політичної, культурної, історичної сутності. Усі інтерв'ю з представниками кримських татар на окупованих територіях є анонімними задля безпеки респондентів/ок.

Питання реінтеграції Криму є другим ключовим фокусом роботи. Коли ми деокупуємо півострів, Україні потрібно мати виважені, апробовані, співчутливі стратегії реінтеграції як самої території, так і його корінного населення. Саме через візії представників кримськотатарського народу, я пробую окреслити основні принципи планування сталої реінтеграції.

Я провела 5 розмов з представниками/цями кримськотатарського народу, що після російської анексії в 2014-му залишилися в Криму або виїхали після початку російського повномасштабного вторгнення в 2022 році. Мене насамперед цікавили їхні погляди на українські стратегії реінтеграції Криму в Україну.

В розділі III я використовую дискурс-аналіз книги «За Перекопом є земля» авторки Анастасії Левкової. Я пробую проаналізувати кримський роман як текст, що прямо промовляє про складну реальність півострова до, під час та після анексії в 2014 році. Разом із детальним прочитанням тексту на елементи орієнталістського погляду та/або ненавмисних імперіалістичних хибах, я провела інтерв'ю із авторкою роману. Погляди Анастасії Левкової на текст роману та його еволюцію впродовж майже декади репрезентують усвідомлення українців невидимості Криму та кримських татар до окупації Російською Федерацією 10 років назад. Водночас авторка ділиться своїм досвідом заглиблення в далеку від себе фізично (письменниця з Хмельниччини) культуру та порядок денний кримськотатарського народу.

РОЗДІЛ І

1.1 Поняття культурної ідентичності

Одним із завдань моєї дипломної роботи — оприявлення спільностей у окремоствах культурного досвіду кримських татар та українців. Наші мікро- та макроісторії мають багато переплетень, але як одна нація ми маємо різний культурний досвід. Під словосполученням культурний досвід я маю на увазі унікальні культурні коди, локальну (усну) історію, віросповідання, походження, виховання, традиції, психосоціальне тіло тощо. Ці різні досвіди формують культурну ідентичність, яка є важливим терміном для мого дослідження. У своїй статті «Культурна ідентичність та діаспора» (Cultural Identity and Diaspora)², теоретик культури та соціолог Стюарт Голл дає два погляди на культурну ідентичність. Перший дивиться на неї як на спільноформує: «У рамках цього визначення, наша культурна ідентичність відображає спільний історичний досвід і спільні культурні коди, які забезпечують нас, як “один народ”, стабільними, незмінними і безперервними системами відліку і сенсу, попри мінливі поділи та зміни, що відбуваються в нашій реальній історії»³. Ця інтерпретація важлива для означення культурної ідентичності, що може продукувати відчуття співналежності до конкретної національної ідентичності — українців.

Друга інтерпретація Голла дивиться на культурну ідентичність як на точки розділення та динамічності індивідуальної ідентичності, що знаходиться під впливом культури, історії, влади. Це ідентичність, де «питанням є не лише “буття”, а й “становлення”. Вона належить майбутньому так само як і минулому. Це не щось, що вже існує, перетинаючи місце, час, історію та культуру»⁴. Тільки така гуманізація культурної ідентичності, за думкою Голла, дозволяє зрозуміти травматичні досвіди колоніальності. Остання завжди породжує іншування

² Hall, Stuart. Cultural Identity and Diaspora [1990]. In P. Gilroy & R. W. Gilmore (Eds.), *Selected Writings on Race and Difference*. Duke University Press, 2021. Pp. 257—271. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1hhj1b9.17>.

³ Ibid. P. 258.

⁴ Ibid. P. 260.

всередині колоніальної матриці. Для українського контексту дискурс колоніалізму є радше ретроспективною на російсько-українські відносини: ми усвідомлюємо політики Росії щодо України як колонізаторські⁵. Кримські татари постають тут також як колонізовані, разом з українським народом. Однак, на мою думку, можна аналізувати стратегії інтеграції Криму в Україну з призми колоніальної теорії, де гегемонна культура втручається та намагається підлаштувати корінне населення під себе.

У тексті «Культура та імперіялізм» (1993), Едвард Саїд дає такі визначення імперіялізмові та колоніалізмові: «термін “імперіялізм” означає практику, теорію та ставлення панівної метрополії, яка керує віддаленою те-риторією. “Колоніялізм”, котрий практично завжди є наслідком імперіялізму, — це насадження поселень на віддалених територіях»⁶. Він також вказує, що «імперіялізм — це міркування про землю, розселення на землі й контроль над землею, яка не твоя власність, а земля від-далена, земля, на якій живуть і якою володіють інші»⁷. Постколоніалізм, як те, що приходить після колоніалізму, «вивчає наслідки колонізації для культур і суспільств»⁸. Власне колоніальну та постколоніальну теорії можна накласти на Росію, яка контролювала не свою землю в Україні та впроваджувала насильницькі акти як Голодомор, й тепер Україна має переосмислювати себе як постколоніальну країну; на Україну, яка свідомо чи несвідомо може сприймати територію Криму як тільки свою, вдаючись до повного контролю батьківщини кримських татар й відмовляти їм у їхніх прагненнях деколонізації.

Для моєї бакалаврської роботи обидва погляди на культурну ідентичність є вагомими. З точки зору першої, стабільної культурної ідентичності, я розглядаю спільні або схожі цінності, прагнення, та досвіди. Наприклад, варто звернути увагу

⁵ Еріставі, Максим. Україна 1917—1953 // Російський колоніалізм / Харків: Ist Publishing, 2023. С. 17—20.

⁶ Саїд, Едвард. *Культура та імперіялізм*. Переклади: Катерина Ботанова (частини I—II, розділи 1-3 частини III), Тарас Цимбал (розділи 4-5 частини III, частина IV). Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2007. С. 44.

⁷ Там само. С. 41.

⁸ Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth and Tiffin, Helen. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London: Routledge, 1998. P. 186.

на спільне прагнення українців та кримських татар до свободи, дотримання прав людини, збереження традицій⁹. Цей список не вичерпний, однак вже мапує важливі соціальні зв'язки у розрідженому культурному просторі. Другий погляд, через який культурна ідентичність сприймається як процес, також є цінним. Саме за допомогою такого визначення мені буде легше аналізувати динамічність взаємовідносин українців та кримських татар. Попри те, що ми маємо багато спільного, саме відмінності позначають певну ієрархічність нашого співіснування.

Тож наслідуючи Голла, я переважно буду сприймати культурну ідентичність українців та кримських татар як продукування. Наприклад, варто зважати на коливання ідентичності тих кримських татар, які залишилися в Криму після окупації та тих, хто виїхав на материкову Україну. Попри наявність великої кількості спільний рис, за 10 років культурна ідентичність обидвох груп може помітно змінитися. Власне ця різниця досвідів формує окремі культурні досвіди, про які я пишу далі. Тут варто розвести два схожі за значення словосполучення: культурна ідентичність та культурний досвід. В своїй роботі я використовую культурну ідентичність як певну сутність, що утворюється всередині людини через зовнішні впливи. Іншими словами, це індивідуальне переживання власної мікроісторії, вписану в макроісторію покоління, народу, держави. Культурний досвід же формується виключно колективно та є ознакою пережитого разом певних подій, які змінили чи вплинула на загальну та індивідуальні ідентичності групи. В контексті двох народів, культурний досвід

В дослідницькому співдуманні разом з Голлом, культурну ідентичність теоретизував дослідник та теоретик Гомі К. Бгабга. Зокрема у своїй праці «Локація культури»¹⁰, він досліджує колоніальну та постколоніальну ідентичність у стані переміщення. Спираючись на Франца Фанона — видатного психіатра, філософа, та теоретика постколоніалізму — Бгабга виводить три умови процесу ідентифікації.

⁹ Аджієва, Есма. Інтерв'ю з Есмою Аджієвою; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2024. — Особистий архів авторки.

¹⁰ Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.

Перший — це існування стосовно до Іншого, другий — це розщеплення, простір між колонізованим та колонізатором, який гарантує Інакшість¹¹. Третя умова співзвучна із другим поглядом Голла на культурну ідентичність: «Ідентифікації ніколи не є підтвердженням попередньо заданої ідентичності, ніколи не є пророцтвом, що самоздійснюється, — вона завжди є продукуванням образу ідентичності та трансформацією суб'єкта, який приймає цей образ»¹². Отож, Бгабга підсумовує, що «ідентифікація (...) завжди є поверненням образу ідентичності, який несе на собі відбиток розщеплення в Іншому місці, звідки вона походить»¹³.

Це Інше місце або місце Інакшості є влучним для контексту кримських татар. Крим, як і в перспективі Києва, так і Москви, є далеким півднем. Кримські татари ж є автохтонним народом саме півострову й географічно їхня культура має досить чіткі межі. Це в свою чергу створює простір Іншості, що відгороджений від того простору, що його іншує — материкової України. І оскільки ідентичність має свій фізичний простір походження, тобто Крим для кримських татар, від ідеї неможливості існування поза визначеною територією так складно відмовитись. Для одного із засновників доквіллевої психології Гарольда М. Прошанського, існує «місце-ідентичності» (англ. “place-identity”), що «поєдує спогади, концепції, інтерпретації, ідеї та пов’язані з ними почуття про конкретні фізичні місця, а також про типи місць»¹⁴ та може змінюватися протягом життя¹⁵. Для кримськотатарського народу місце-ідентичність зводиться до території кримського півострова. Після депортації в 1944-му, коли близько 50-ти років кримські татари придушували своє бажання повернутися, більшість кримськотатарського народу бачила своє майбутнє тільки в Криму, в лоні своєї ідентичності¹⁶. Сила та символізм півострова для них

¹¹ Ibid p. 44

¹² Ibid p. 45.

¹³ Ibid.

¹⁴ Proshansky, Harold M., Abbe K. Fabian, and Robert Kaminoff. “Place—identity: Physical world socialization of the self.” *Journal of Environmental Psychology* 3, no. 1 (1983). P. 59. Accessed 10 May 2024. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(83\)80021-8](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(83)80021-8).

¹⁵ Ibid. P. 60.

¹⁶ Uehling, Greta Lynn. *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. Pp. 133—134.

настільки сильні, що досить легко пояснюють, чому після анексії Росії, на материк не виїхали багато кримських татар: присутність на батьківщині, дім, важливіші за політичні зміни навколо.

1.2 Спільності культурних досвідів кримських татар і українців

Як вже зазначалося вище в контексті двох поглядів Стюарта Голла на культурну ідентичність, його перша призма говорить про формування сталої ідентичності, що заснована на спільностях. В контексті українців та кримських татар, це можна накладати на національну ідентичність, де разом з українцями кримські татари відчують себе громадянами України¹⁷. В такому випадку чітко видно спільний знаменник — ми одна нація.

Цю спільність складають, однак не вичерпують, декілька основних передумов: переплетена історія, схожі цінності та травматичний досвід. Я обрала три основні риси, що об'єднують українців та кримських татар, спираючись на якісні інтерв'ю з кримськими татарами та українцями, дослідження сучасного дискурсу кримськотатарсько-українських відносин, доступні історичні джерела, а також освітній контент. Прикладом останнього є подкаст «Кавун та тютюн»¹⁸, який має на меті відкривати спільності, які є між українцями та кримськими татарами. Проєкт, по суті, перекликається з фокусом та предметами моєї бакалаврської роботи, й доносить це до ширшої аудиторії. Його співведучими є кримські татари Алім Алієв, Севгіль Мусаєва, та Рустем Халілов. Цікаво, що подкаст сфокусований саме на голосах представників та представниць кримськотатарського народу, що своєю чергою надає їм більшої агентності як громадян України та представників її корінного населення.

Отож, історичний контекст Криму та материкової України тісно пов'язаний. Під час існування Кримського ханства і княжих воєн, українські козаки наймалися

¹⁷ Charron,

Austin. "Crimean Tatars' Postcolonial Condition and Strategies of Cultural Decolonization in Mainland Ukraine" in *Ukrainian—Crimean—Tatar socio—cultural encounters*, Euxeinon, Vol. 9, No. 28, 2019. Pp. 41-42.

¹⁸ Алієв, А., Мусаєва, С., & Халілов, Р. *Кавун та тютюн*. // Українська правда [Аудіоподкаст] — (2023). —Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/podcasts/63fb9786a0a25/>.

в армію до османів (чи навпаки), зокрема під час битви за Конотопом¹⁹. Також, території Криму та материкової України входили у склад багатьох держав — мали досвід взаємодії з різними політичними, релігійними, культурними силами (детальніше про це можна прочитати в книзі Гульнари Абдулаєвої «Кримські татари. Від етногенезу до державності»), а отже знаходилися у процесі формування власної ідентичності та, з перспективи, свого етногенезу. В 1783 році Кримське ханство було анексоване Російською імперією, що стало першою окупацією Криму, почалось заміщення корінного населення російськими переселенцями²⁰. Водночас під час українських визвольних змагань в 1917-1921 рр., разом із українською державністю, кримськотатарський народ ініціювали створення автономії, яке згодом підтримало УНР²¹. В 1954 році Крим став частиною УРСР. З того часу півострів сильно залежав від материка економічно, екологічно, та політично.

На перетині історичних спільностей та схожих колективних та культурних травматичних досвідів лежить кримськотатарський та український опір радянській владі. Автори книги «Культурна травма та колективна ідентичність» Джеффри С. Александер, Рон Ерман, Бернхард Гізен, та Ніл Дж. Смелзер дають культурній травмі таке визначення: це травма, яку переживають члени спільноти, що виникає внаслідок «жахливої події, [та] залишає непоправні сліди в їхній колективній свідомості, назавжди позначаючи їхні спогади та змінюючи їхню майбутню ідентичність фундаментальними й безповоротними способами»²². Таким чином, культурні травми як Голодомор та депортація, спричинені Росією, є одним із факторів спільності між двома спільнотами, а їхня міжпоколіннева передача підсилює відчуття солідарності.

¹⁹ Кримські татари – союзники України у Конотопській битві 1659 року // Деякі аспекти історії визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Рівне, 1994. – Вип. I.

²⁰ Fisher, Alan W. *The Crimean Tatars*. Stanford, CA: Hoover Press Publication, 1978. P. 92.

²¹ Іванець, Андрій. Українсько-кримськотатарський союз революційного часу. // Історична правда. [Електронний ресурс] — 2 серпня 2012 — Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/08/2/91164/>.

²² Alexander, Jeffrey C., Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, and Piotr Sztompka. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004. P. 1.

Як один із дисидентів кримськотатарського народу, Мустафа Джемілев часто наголошує на підтримці представників українського дисидентства кримськотатарських політв'язнів власним. Українці Петро Григоренко та Мирослав Маринович, члени-засновники Української Гельсінської групи, дисидент В'ячеслав Чорновіл були добре відомими кримськотатарському визвольному руху. Генерал Григоренко був першим захисником прав людини, який під час публічної промови вперше сказав, що над кримськими татарами вчинили геноцид та адвокував проблеми народу на Західний світ²³. Для нього, Мариновича, Чорновола та інших українських дисидентів кримськотатарський визвольний рух був близьким, оскільки також використовував демократичну та ненасильницьку боротьбу²⁴.

З історичної близькості та спільної позиції об'єкта перед імперською та силою Росії випливає схожість досвідів, переважно травматичних. Так, однією з основних спільностей між кримськими татарами та українцями є досвід геноциду та депортації. В 1932-33 роках Україна пережила геноцид, який вбив близько 10,5 мільйонів українців²⁵. Досвід Голодомору й зараз відчутний у родинних історіях, харчових звичках та колективній пам'яті й ідентичності українців²⁶. Протягом усього перебування України у складі Радянського союзу, й особливо в 1930-60-ті роки, десятки тисяч українців досвідчили депортації до Сибіру²⁷. До прикладу, український письменник Іван Багряний змальовує у романі «Тигролови» історію про молодого Григорія Многогрішного, що, втікаючи від смерті в ГУЛАГі, переховується в домі депортованої української родини у Сибіру²⁸. На далекій

²³ Алієв, Алім, Мусаєва, Севгіль та Джемієв, Мустафа. ““Всіх заарештувати неможливо” Мустафа Джемієв про кримськотатарський та український опір в СРСР”. Подкаст “Кавун та тютюн”, сезон 1, епізод 2, Українська правда, 14 березня 2023.

²⁴ Ibid.

²⁵ В Києві відбувся всесвітній конгрес дослідників Голодомору-геноциду українців. // Україна молода. [Електронний ресурс] — 9 листопада 2023 — Режим доступу: https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/179422#google_vignette.

²⁶ Як Голодомор впливає на Україну сьогодні. Ukraïner. [Електронний ресурс]. — 2020. — Режим доступу: <https://www.ukraïner.net/yak-holodomor-vplyvaie/>.

²⁷ Мустаца, Василь. / Списки на депортацію. // Історична правда. [Електронний ресурс] — 2022. — Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/10/21/161943/>.

²⁸ Багряний І. Тигролови. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=30&page=11>. С. 11.

півночі українці продовжували плекати мову та культуру, пристосовуючись до чужої землі.

Кримські татари в 1944-му році пройшли геноцид-депортацію за наказом Йосифа Сталіна. 18 травня та декілька днів потому з Криму було вигнано від 191 044 до 194 111 кримських татар²⁹³⁰. Досі достеменно не відомо, скільки кримських татар загинуло в товарних ешелонах, які без упину прямували декілька днів на схід. За опосередкованими даними документів НКВД представлені Amnesty International, «з травня 1944 року до 1 січня 1945 року, померло 13 592 особи, що становило 9,1% від загальної кількості [кримських татар]»³¹. Справжні цифри безпосередніх смертей під час депортації та зумовлених її наслідками (стрес, хвороби, туга за домом), за даними історика Олександра Некрича, сягають винищення до 46% усього кримськотатарського народу³². Насильницьке, brutальне виселення кримських татар з їхньої батьківщини глибоко закарбувалося у свідомості народу. Так само як досвід Голодомору на українців через страх голоду, депортація продовжує впливати на ідентичність кримських татар через страх ще однієї депортації, наприклад через практику спати в одязі³³.

Травма, безперечно, є сильним рушієм об'єднання, оскільки у всіх основних травматичних досвідах українського та кримськотатарського народів є конкретний суб'єкт — Росія. Мабуть, будувати політику спільності суто на протидії спільному ворогові не є сталим рішенням, однак частково дозволяє зрозуміти протилежний вектор від свого кривдника: до демократії, свободи, поваги до іншого.

1.3 Відмінності культурних досвідів кримських татар і українців

Говорячи про відмінності в культурному досвіді українців та кримських татар, я звертаюся знову до визначення культурної ідентичності Стюарта Голла.

²⁹ Nekrich, Aleksandr M. *The Punished Peoples*. New York: W. W. Norton & Company, 1978. P 112.

³⁰ Ibid.

³¹ Amnesty International Publications. *Journal of the Human Rights Movement in the USSR*. A Chronicle of Current Events, Numbers 28—21. Pp. 160-161.

³² Nekrich, Aleksandr M. *The Punished...* P. 112.

³³ Uehling, Greta Lynn. *Beyond Memory...* P. 9.

Його другий погляд дивиться на неї як на динамічну, змінну сутність, на яку впливають історичні, культурні, релігійні, традиційні парадигми. Таким чином, ширше розуміння українців як нації вбирає у себе множинність досвідів і водночас зводить їх до одного знаменника — спільних історій, травм, цінностей — про що я писала в попередньому розділі. Однак відмінності не втрачають своєї ваги. Головними розбіжностями між культурними досвідами кримли та українців — це чисельність, релігія (традиції, ритуали), та мова.

Кількість представників двох народів є досить неочевидним, однак важливим чинником у розумінні різниці культурних досвідів. Станом на 2023 рік українців є близько 43 мільйонів людей, кримських татар — 300 000 (в Криму). Таку невелику кількість кримськотатарського народу зумовлює територіальна обмеженість, власне його корінність, наслідки геноциду, й історичні особливості. Бувши таким малим народом, кримські татари були безсилі у боротьбі з усіма політичними силами, які робили з Криму плацдарм своїх військових та ідеологічних зазіхань. Українці ж мали більше можливостей боротьби за незалежність, дисиденства, культурного виробництва й дипломатії. У чисельності кримських татар я вбачаю зокрема причини неспроможності створити автономну кримськотатарську державу. Бо й навіть окрема чисельність росіян та українців на півострові переважають усе кримськотатарське населення. Через невелику кількість й відповідно незахищеність перед гегемонними народами й державами, кримські татари змушені йти на компроміс як зі своїми принципами, так і з політичними силами навколо.

Переважна більшість кримських татар — мусульмани-суніти ханафітського мазхабу. Релігія є важливою частиною кримськотатарської ідентичності, хоч кримські татари і є переважно світськими вірянами³⁴, однак вона дозволяє досить чітко відмежувати себе від інших слов'янських, європейських та тюркських народів, що населяють Крим. Мусульманство не нова релігія для території

³⁴ Лідер кримських татар Мустафа Джемілев: “У нас, крім України, більше нічого немає” [Електронний ресурс] // РІСУ. — 2011 — Режим доступу: https://risu.ua/lider-krimskih-tatar-mustafa-dzhemilyev-u-nas-krim-ukrajini-bilshe-nichogo-nemaye_n49235.

півострова, враховуючи історію Кримського ханства та Османської імперії, однак є винятком для християнського навколишнього середовища. Україна сама по собі мультирелігійна, де поряд живуть християни різних деномінацій, юдеї, крішнаїти, рідновіри тощо. І все ж привілейоване християнство створює певні умови для стигматизації ісламу та тих, хто його сповідує. Цікаво, що для українців релігія кримських татар може бути одним із основних інструментів Іншування, а для кримськотатарської спільноти це ключовий чинник збереження власної культурної ідентичності. Такі різні погляди варто досліджувати й, безперечно, знаходити між ними порозуміння. Для ефективних стратегій реінтеграції Криму та діалогу між народами, українцям треба мати базове розуміння релігії кримських татар.

Нарешті, мова, як і релігія, є однією з відмінностей кримськотатарського та українського народів. Кримськотатарська мова належить до тюркських груп мов, дещо співзвучна із турецькою. Як і з релігією, нерозуміння мови підживлює Іншування українцями кримських татар. Так, під час моїх інтерв'ю з кримськими татарами, що після анексії Криму переїхали на материк, усі розмови велися українською. Водночас більшість українців не можуть розмовляти кримськотатарською, навіть найпростіші речення. Цей ілюстративний приклад є важливим для однієї простої думки — українці мають вчити і розуміти кримськотатарську мову. Переступивши через бар'єр незнання мови, українці зроблять крок до подолання сприйняття кримськотатарського народу як Іншого. Так, наприклад, перші кроки у запровадженні курсів кримськотатарської мови зробив Інститут релігії та суспільства в Українському католицькому університеті³⁵. Там запровадили курси кримськотатарської мови на чолі із філологинею та викладачкою Мамуре Чабановою.

Попри те, що насправді в українців та кримських татар є багато спільного, як от цінності, травматичний досвід, та сторінки історії, відбувається процес

³⁵ Кримськотатарська мова в УКУ. Сайт Українського католицького університету [Електронний ресурс] — 2023. — Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/events/krymskotatarska—mova—v—uku/>.

іншування через відмінності. Інша мова, релігія, та навіть кількість населення віддаляє два народи. Враховуючи, що кримські татари роблять зусилля до вивчення української (інколи російської) мови, українська система освіти не забезпечує українців достатніми інструментами володіння кримськотатарською, беручи до уваги, що наразі в шкільній освіті кримськотатарська мова не є обов'язкова, наприклад для 10-11 класів³⁶. До того ж українська шкільна програма вивчення історії Криму та кримськотатарського народу є вкрай обмеженою, як розповідала мені в інтерв'ю кримська татарка Султаніє. Я вважаю, що наслідки більшості відмінностей між народами, українці могли б подолати завдяки власним зусиллям. Однак поки цей процес тільки відбувається, українцям варто використовувати спільність між кримськотатарським та українським для співтворення стратегій реінтеграції окупованого Криму.

³⁶ Навчальні програми для 10—11 класів. Веб-сайт Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.

РОЗДІЛ II

2.1 Голоси спостерігачів: дослідники та дослідниці

Академічне середовище України до 2014 року було досить обмеженим у вивченні та викладанні кримськотатарських чи кримських студій. Ця тема не була настільки актуальною, а кримські татари для українців взагалі були переважно невидимі. Тільки останніми роками почала з'являтися інституційна підтримка кримськотатарських студій: кримськотатарський напрямок в Інституті релігії та суспільства в Українському католицькому університеті³⁷, затвердження концепції центру «Кримських студій» при Національному університеті «Києво-Могилянська академія»³⁸ та зрештою Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського з кримськотатарською філологією³⁹. За кордоном окремих кримськотатарських студій наразі не існує, є поодинокі університети з кримськотатарською мовою та літературою в Туреччині та Німеччині⁴⁰. До появи спеціалізованих інституцій, які приділяють увагу кримським (чи звужено кримськотатарським) студіям, цими напрямками займалися поодинокі українські та закордонні дослідники/ці. Серед українців (зокрема кримськотатарського походження) маємо на сьогодні: історики/ні Мартін-Олександр Кислий, Максим Свеженцев, Ігор Семиволос, Тимур Куршутов, Гульнара Бекірова, Гульнара Абдулаєва, Марія Шинкаренко, дослідниці Аліна Зубкович, Олена Соболева, Наталя Беліцер, журналістки Олена Халімон та Анна Андрієвська, політолог Олександр Богомолів, заступник гендиректора Українського інституту та правозахисник Алім Алієв, лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв та інші. Іноземні дослідники та дослідниці це: історики/ні Рорі Фінін, Келлі О'Ніл,

³⁷ Кримськотатарська мова в УКУ. Веб-сайт Українського католицького університету [Електронний ресурс]. — 2023. — Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/events/krymskotatarska—mova—vuku/>.

³⁸ Кримські студії в НаУКМА. Веб-сайт Національного університету "Києво-Могилянська академія". [Електронний ресурс]. — 2024. — Режим доступу: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/5409—krymski—studii—v—naukma>.

³⁹ Перелік спеціальностей та освітніх програм-2024. Веб-сайт Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://tnu.edu.ua/perelik—specialnostej—2024/#>.

⁴⁰ Українські і кримськотатарські студії за кордоном: дослідження стану і потреб. Український інститут. [Електронний ресурс]. — 2022. — Режим доступу: https://ui.org.ua/wp—content/uploads/2023/01/ukrainian—and—crimean—tatar—studies—in—the—world_ukr.pdf.

Браян Глін Вільямс, Алан Фішер, Грета Лін Олінг, політологиня Гвендолін Сассе, письменниця Лілі Хайд, культурний географ Остін Шаррон та інші.

Багато з дослідників та дослідниць, особливо українських, є також і спостерігачами існування кримськотатарського народу, оскільки багато з них походять з Криму. Це дозволяє їм мати особливу позицію по відношенню до своїх респондентів, оскільки є прив'язаність до території. Так, наприклад, Мартін-Олександр Кислий, історик, народившись в Криму, мав досить сильну прихильність серед кримських татар, однак і мав завойовувати довіру також. Водночас у розмові з ним, висловивши свою гіпотезу, що кримські татари є перевіркою України на імперіалізм, Мартін-Олександр заявив, що Україна вже давно провалила цю перевірку: «те, що зараз має місце бути — це радше вже не перевірка, це такий собі останній шанс зробити роботу над помилками [та] зрозуміти [кримських татар] через відчуття власного досвіду»⁴¹. Це відчуття власного досвіду і є тими спільностями, які є між українцями та кримськими татарами. В нас є усі можливі спільні досвіди для будування сталої держави, де кожен та кожна матиме культурні, соціальні, політичні права на самовизначення.

Робота над помилками, безперечно, має бути зроблена. Факт того, що Україна визнала депортація 1944 року геноцидом кримськотатарського народу тільки після окупації Криму, в 2015 році⁴², свідчить про відсутність розуміння потреб кримськотатарського народу в українській державі до 2014 року. Після здобуття незалежності в 1991 році, українські політики, хоч і не вдавалися до репресій кримськотатарського народу, також не робили нічого для створення рівних умов

⁴¹ Кислий, Мартін-Олександр. Інтерв'ю із Мартіном-Олександром Кислим; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.

⁴² Україна. Постанова Верховної Ради України. *Про визнання геноциду кримськотатарського народу*. Закон України 792—VIII. Ухвалено 15 листопада 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792—19#Text>.

для кримських татар поряд із українцями, до прикладу на робочих місцях⁴³, ігнорували потреби народу задля власних інтересів⁴⁴.

В інтерв'ю з військовим Сергієм Гнезділовим на подкасті «++», військовослужбовець, представник кримськотатарського народу з позивним «Татарин» висловив думку, що не варто казати, нібито Україна зробила замало для кримських татар, вона й українців не змогла забезпечити створенням умови для виникнення справжнього громадянського суспільства⁴⁵. Якщо припустити, що такої ж думки певна кількість інших кримських татар, це входить в полеміку з думкою історика Мартіна-Олександра Кислого, як насправді кримські татари сприймають нехтування Україною свого корінного населення в період з 1991 до 2014 року. Ця різниця поглядів на факт нехтування українцями свого корінного населення існують в просторі співіснування. Найголовніше — хто та як використовує кожен з позицій та які мотиви стоять за аргументами.

Ігнорування присутності корінного населення в себе на батьківщині залишає семіотичні пустки (відсутність знаків на позначення частини його населення) на території його проживання. Про невидимість кримськотатарського народу у лінгвістичному міському ландшафті Криму я говорила з дослідницею та соціолінгвісткою Наталією Волвач. Її насамперед цікавить питання, що пов'язують простір із політикою: чий Крим? Хто вирішує, чий це простір? Як ми бачимо Крим? Відповіді на ці питання, без сумніву, напряду впливають на кримських татар: Крим є у складі держави Україна, де найбільшою етнічною групою є українці, однак саме кримські татари є корінним народом півострова. Тож питання «чий він?» радше трансформується у дослідження владних стосунків між інтересами материкової та корінної політики на чолі з державними структурами України та Президентом й

⁴³ Алієва, Гульнар. Інтерв'ю з Гульнар Алієвою; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.

⁴⁴ Wilson, Andrew. "Ukraine Falts in Crimean Tatar Relationship". Kyiv Post, August 29, 2013. <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/ukraine-falts-in-tatar-relationship-328863.html>. (Accessed May 10, 2024).

⁴⁵ Татарин, Гнезділов, Сергій. "Для мене асиміляція означає смерть." Подкаст "++", hromadske. [Електронний ресурс] — 2024. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=W2fs2DERXvc&t=8s>.

лідерами кримськотатарського народу. І відповідь на друге питання — хто вирішує, чий це простір? — також випливає з детального дослідження стосунків між двома бенефіціарами Криму — українцями та кримськими татарами (і караїмами та кримчаками). Отож відповідь на це питання залежатиме, яким Україна буде спроможна побудувати Крим після деокупації: простором свободи, де корінне населення зможе розв'язувати питання свого народу, чи насадження та виключна підтримка гегемонної одноманітної культури, зручної для української політики. Зрозуміло, що реальні стратегії існуватимуть десь посередині, однак прагнення мають бути саме до першого сценарію.

Питання про те, як українці бачать Крим є цінним. Півострів є мультинаціональною територією, де багато етносів живуть разом на одній землі. Так, наприклад, Наталія Волвач розповідала, що під час своєї дослідницької діяльності в Криму, зокрема з кримськими татарами, деякі з них відмовлялися ідентифікувати себе як представник чи представниця кримськотатарського народу, оскільки цей ярлик «занадто спрощує їхню ідентичність, [...] ідеї про те, ким вони є та ким вони хочуть бути»⁴⁶. Я вбачаю у цій відмові наслідок мультиетнічного співіснування в Криму, яке перемішує між собою культури, травми, досвіди. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, національний склад півострова окрім росіян, українців та кримських татар вбирав білорусів, татар (без уточнення яких саме), вірмен, євреїв (зокрема кримчаків), поляків, молдаван, азербайджанців, узбеків, корейців, греків, німців, мордван, чувашів, ромів, болгар, картвелів та інших⁴⁷. Водночас саме кримські татари є етносом, що сформувався на території півострова і є його корінним народом, тобто тим, хто «становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами

⁴⁶ Волвач, Наталія. Інтерв'ю з Наталією Волвач; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.

⁴⁷ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

України»⁴⁸. Запровадження кримськотатарської топоніміки в Криму для тих кримських татар, яким важлива їхня культурна ідентичність, буде символічним жестом повернення простору до старих, історичних назв, а отже виявом солідарності українців до історичної спадщини народу. До того ж живе використання кримськотатарських назв у повсякденному вжитку народу свідчить про намагання не втратити наявні топоніми, зберегти оригінальне вживання назв⁴⁹. Безперечно, після деокупації та у майбутніх розмовах про статус Криму та кримськотатарського народу, питання повернення історичних топонімів має бути розглянуте.

За даними ЮНЕСКО, наразі статус кримськотатарської мови позначається як «під загрозою зникнення» (“severly endangered”)⁵⁰. Повернення використання кримськотатарської топоніміки зможе не тільки повернути справедливість та право кримських татар на використання оригінальних назв із власної історії, а й підтримає вразливу кримськотатарську мову, нормалізує її існування на території півострова та на материку.

Ще один погляд на питання сприйняття Криму українцями, який неможливо оминати, це чисельна присутність росіян на півострові. За неофіційними даними спостерігачів, які озвучив Мустафа Джемільєв, число росіян, що переїхали на півострів після його анексії у 2014 коливається від 500 тисяч до 800 тисяч людей⁵¹. Враховуючи, що до окупації левову частку населення Криму вже становили росіяни⁵², наразі їхня кількість абсолютно переважає інші народи в Криму, й навіть

⁴⁸ Україна. Верховна Рада України. 2021. Про корінні народи України. Закон України 1616-ІХ. Ухвалено 1 липня 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>.

⁴⁹ Волвач, Наталія. Інтерв'ю з Наталією Волвач; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.

⁵⁰ Crimean Tatar. UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. <https://en.wal.unesco.org/languages/crimean-tatar> (Accessed May 11, 2024).

⁵¹ Birrell, Ian. “Why Ukraine is hellbent on retaking Crimea despite Putin’s threats.” *The Daily Mail*, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-11383711/IAN-BIRRELL-explains-Ukraine-hellbent-retaking-Crimea-despite-Putins-threats.html> (Accessed May 11, 2024).

⁵² Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

разом узяті. Цей факт неможливо ігнорувати, коли ми думаємо про теперішній образ Криму. Так, їхня присутність впливає на кожен аспект взаємодії українців та кримських татар на півострові, втручається у та змінює під себе простір, чи то через перейменування, заміщення семіотичних ландшафтів, перекреслення історичних фактів, військову присутність, гоніння кримських татар тощо.

Водночас наявність великої кількості росіян, зокрема військового контингенту, на півострові не має перешкоджати утворенню комплексних, нюансних політик щодо деокупації Криму та кращого майбутнього кримських татар. Наше теперішнє сприйняття Криму як непідвладну українській державі територію під російською окупацією, на мою думку, буде продуктивним трансформувати в те, яким ми хочемо бачити півострів в майбутньому. Цей шлях від мрій через дії до реальних результатів у теперішній ситуації є чи не найреальнішим варіантом. Отже, українцям та кримським татарам, що разом працюють над втіленням свого бачення Криму, варто спиратися на міжнародне право, сталі політики реінтеграції, економічний розвиток та зобов'язання українського народу перед кримськотатарським народом у праві на політичне та культурне самовизначення.

2.2 Аналіз державних документів щодо кримських татар

Я проаналізувала усі наявні у відкритому доступі державні документи, що стосуються політик України щодо корінних народів, реінтеграції Криму та спрямованих на підтримку кримськотатарської самовизначеності. Так, в основу цього аналізу лягли Закон України, постанови Верховної ради, а також документи зовнішньої аналітики, зокрема КримSOS, та Кримської платформи — ініційований Україною міжнародний консультаційно-координаційний формат, спрямований на покращення становища Криму та досягнення мети реінтеграції окупованого півострова. Загалом, було проаналізовано близько 30 документів різного формату.

Беззаперечно, одним з головних документів, що безпосередньо впливає на кримськотатарський народ, є Закон про корінні народи України, який 01.07.2021

ухвалив чинний Президент України Володимир Зеленський⁵³. У своїх положеннях він гарантує «право на самоврядування в питаннях, що належать до їхніх внутрішніх справ, у тому числі щодо шляхів створення їх представницьких органів, що утворюються та діють у межах Конституції та законів України». Отож, говорячи про кримськотатарську національно-територіальну автономію, яку багато хто з представників кримських татар відстоюють, вона буде виявом права на самоврядування кримськотатарського народу як корінного. Водночас в українському медійному просторі політики та громадські діячі, як виглядає з відсутності про-кримськотатарського дискурсу реінтеграції Криму на порядку денному, уникають розмови про надання кримським татарам національно-територіальної автономії у складі України. Це можна пояснити вразливістю питання реінтеграції Криму в Україну в часи повномасштабного вторгнення та бажання забезпечити України мирним південним кордоном. Водночас ідеї сталого Криму у складі України, зокрема завдяки присутності військового контингенту, можуть реалізовуватися паралельно із наданням кримським татарам національно-територіальної автономії. Самі кримськотатарські політичні діячі, лідер народу Мустафа Джемілев та голова Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров заявляють, що таке автономія не є виявом сепаратизму, а захищає право кримських татар на самовизначення. Однак, радник голови Офісу Президента Михайло Подоляк у прямому етері УНІАН висловив думку, що «[...] ти, отримавши автономію, вважаєш себе в чомусь кращим, навіть якщо це підсвідомо, ніж інші регіони». Саме він відкрито заявив про можливість відібрання автономії у Криму. З цього прикладу можна зробити висновки, що деякі українські політики не розуміють різницю між теперішньою автономією Криму, що сприяла російському впливу на півострів, та національно-територіальною кримськотатарською автономією, за яку борються представники народу.

⁵³ Україна. Верховна Рада України. 2021. Про корінні народи України. Закон України 1616-IX. Ухвалено 1 липня 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>.

Тож і Закон про корінні народи України, хоч і є важливою частиною української політики щодо Криму та кроком підсилення співпраці кримських татар та українців, потребує доповнення та змін. Мустафа Джемільєв саме наголошував на важливості включити у Закон про корінні народи право на утворення національно-територіальної автономії кримських татар.

Іншим великим документом у моєму аналізі є ініціатива Президентка України «Кримська платформа» (далі — КП). Як і зазначається Кримською платформою, її мета — це реінтеграція Криму та внесок у зміцнення Європейської та глобальної безпекової системи⁵⁴. Вже наразі є певні здобутки КП на рівні національного законодавства, які стосуються корінного населення півострова: затвердження Закону про корінні народи України, ініційованого Президентом України, та розробка відповідних підзаконних актів; введена в дію Стратегія розвитку кримськотатарської мови до 2032 року; триває розробка законопроекту про статус корінного кримськотатарського народу⁵⁵. Усі організовані дискусії Кримською платформою в списках спікерів/ок завжди мають представників кримськотатарського народу. Цей висновок я роблю з детального аналізу списків учасників та учасниць пресконференцій та розмов від КП. У дискусії «Крим завжди був... Чим? Як подолати міти про Кримський півострів?», «Де(колоніалізм)» свій народ представляв заступник генерального директора Українського Інституту Алім Алієв, у розмові «Культурна рецепція Криму: деколоніальний аспект» представницею кримських татар була журналістка, програмна директорка сайту «Crimean Tatars» Мавіле Халіл. До дискусій регулярно також доєднується постійна представниця Президента України в АР Крим Таміла Ташева. Це свідчить про позитивну тенденцію, що Україна дотримується принципу, якого часто сама вимагає від переговорів між західними партнерами: *Nihil de nobis, sine nobis* (укр.: нічого про нас без нас).

⁵⁴ Здобутки Кримської платформи [Електронний ресурс] // Кримська платформа. — Режим доступу: <https://crimeaplatform.org/achievements/>.

⁵⁵ Там само.

У виступах Президента України, що ініціював КП, згадки про кримських татар присутні. Так, у зверненні Володимира Зеленського в Другому Парламентському Саміті Кримської платформи, він наголошував на «особливо чутливому для Криму» — кримських татар: почув[йте] біль цих людей [кримських татар]. Народу, який уже кілька разів намагалися позбавити дому. Який пройшов через депортацію, здійснену Москвою. Який уже майже десять років перебуває в полоні в окупантів». Свій інший виступ, на третьому саміті Кримської платформи, Володимир Зеленський почав з історії кримської татарки Леніє Умерової. Її незаконно арештували російські окупаційні сили на перетині грузинсько-російського кордону 4 грудня 2022 року коли вона намагалася потрапити в Крим до свого хворого батька, закидаючи порушення правил режимної зони. Насправді ж арешт був на підставі відмови Леніє отримувати російське громадянство та наявність українських документів⁵⁶. Наразі справу Леніє вже розглядають як шпигунство та погрожують ув'язнити кримську татарку на 20 років. Цей випадок є порушенням міжнародного права та голосним прикладом політичних переслідувань представників та представниць кримськотатарського народу. Беручи до уваги політичну силу впливати на рішення законів, політик, розголосу несправедливості та невиправданої агресії, яку має Президент України як всередині держави, так і на глобальній політичній арені, його голос в цій справі потрібен.

Кримська платформа, як ініціатива Президента України, пропонує, на її погляд сценарій реінтеграції під назвою «Синергія»⁵⁷. В цьому плані і Україна, і кримськотатарський народ мають суб'єктні позиції, Крим стає національною кримськотатарською автономією України, Меджліс («представницько-виконавчим органом, який між сесіями Курултаю функціонує водночас як головний

⁵⁶ Умеров, Азіз. [Azeez Umerov]. "Понад 4 місяці росія утримує в заручниках громадянку України [...]". // Facebook. [Електронний ресурс] — 2023. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/umerov.azeez/posts/pfbid0vjZDeH7oYwxn2y3TuqLKN7ovLBRTnCGLWCAaccwNvxC8fzL4MBvqHigy8XSZS5DI>.

⁵⁷ Форсайт 2050 [Електронний ресурс] // Кримська платформа. — Режим доступу: <https://crimeaplatform.org/achievements/>. <https://crimea—platform.org/forsajt/>.

повноважний представницький орган корінного народу»)⁵⁸ набуває юридичного статусу, а кримськотатарська діаспора отримує українське громадянство⁵⁹. На мою думку, до цієї стратегії сталої реінтеграції, варто додати рівень економічної самодостатності, соціальної стабільності у своїх громадах та психосоціального добробуту поверненців⁶⁰. Таким чином, індивідуальне благополуччя кримськотатарських сімей після декади російських репресій також мають бути на порядку денному українських політик реінтеграції.

2.3 Свідчення учасників: кримські татари та російська окупація

Після незаконної анексії Криму Російською Федерацією в 2014 році, кримські татари систематично піддаються репресіям зі сторони російських спецслужб. За даними громадської організації КримSOS, впродовж 2014-17 роках, кількість політично вмотивованих, незаконних переслідувань сягнула 267 осіб. На момент 16.06.2022, організація продовжує спостерігати тенденції репресій місцевого населення: засудження кримських татар за причетність до нібито терористичної організації Хізб-ут-Тахрір, звинувачення у приналежності до добровольчого батальйону імені Номана Челебіджихана та незаконна видача повісток на вступ до лав Збройних сил РФ⁶¹.

Відповідно, враховуючи складне становище кримськотатарського народу на окупованих територіях кримського півострова, інтерв'ю під запис із ними є небезпечними. Детальніше про ризики проведення якісних досліджень на території Криму після 2014 можна прочитати в тексті Мартіна-Олександра Кислого «Особливості проведення усноісторичних досліджень у сучасному Криму та нові

⁵⁸ Беліцер, Наталя. Кримські татари як корінний народ. Київ: Інститут демократії імені Пилипа Орлика. С. 56.

⁵⁹ Форсайт 2050 [Електронний ресурс] // Кримська платформа...

⁶⁰ "Reintegration Handbook — Practical Guidance on the Design, Implementation and Monitoring of Reintegration Assistance". Geneva: International Organization for Migration, 2019. P. 11.

⁶¹ Репресії в Криму в умовах повномасштабної війни росії проти України. // ГО "КримSOS" [Електронний ресурс]. — 2022. — Режим доступу: <https://krymsos.com/represiyi-v-krymu-v-umovah-povnomasshtabnoyi-vijny-rosiyi-proty-ukrayiny/>.

старі наративи»⁶². Тож мої респонденти або давно живуть в Україні, або виїхали в останні 2 роки, або ж надали письмові відповіді з окупованого Криму. Феномен кримських татар в окупації та на материковій Україні полягає в тому, що вони змогли зберегти тісний контакт між собою попри часту неможливість спілкуватися наживо. Будь-яка асиміляція для кримських татар означає смерть, через втрату своєї агентності, культурної ідентичності, стертя міжпоколінневої пам'яті, перетворення на виконавців національних аспірацій інших спільнот. Отож відчутна присутність росіян не є критичною перешкодою для збереження єдиної кримськотатарської ідентичності в Криму та за його межами. Це дозволяє кримським татарам в підконтрольній Україні спілкуватися зі своїми крисянами в Криму, а отже регулярно звіряти порядок денний кримськотатарського народу.

Загалом, ця здібність кримськотатарського народу залишатися згуртованою спільнотою, на мою думку, пов'язана з фактом депортації в 1944 році. Бувши в екзилі в різних республіках Радянського союзу, кримським татарам вдалося протистояти асиміляції та зберігати свою народоутворюючу культурну ідентичність, про яку я писала у розділі I посилаючись на працю Стюарта Гола «Культурна ідентичність та діаспора». Підтвердженням успішного збереження культурної ідентичності в депортації став факт повернення більшої частини кримськотатарського народу на територію Криму на початку 1990-х⁶³, хоча сама боротьба за повернення тривала з 1960-х років⁶⁴.

Однак як і будь-яка спільнота, кримськотатарський народ не є гомогенним в своїх політичних аспіраціях та питанні майбутнього народу, не зважаючи на законсервованість спільноти. Розділеність всередині неї можна прослідкувати на прикладі дискусії навколо самоназви кримськотатарського народу: назва

⁶² Кислий, Мартін-Олександр. Особливості проведення усної історичної досліджень у сучасному Криму та нові старі наративи // Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX—XXI століть: зб. наук. праць / За наук. ред. Г. Грінченко. — Київ: ТОВ "Арт книга", 2021. С. 271-283.

⁶³ Williams, Brian Glynn. *The Crimean Tatars. From Soviet Genocide to Putin's Conquest*. Oxford: Oxford University Press, 2019. P. 117.

⁶⁴ Ibid. P. 125.

«киримли» проти усталеного, зокрема юридично, етноніма «кримські татари». Ця дискусія активно відбувається всередині самої спільноти, яка наразі не може досягти консенсусу⁶⁵. Річ у тім, що самоназва «киримли», хоч і була вперше запроваджена кримськотатарським просвітником Ісмаїлом Гаспринським, цей етнонім не набув потрібної валідації ні від самої кримськотатарської спільноти, ні від академії, наприклад західної: англійська назва «Crimeans» на позначення «киримли» сприймається як усі мешканці півострова⁶⁶. Голова громадської організації «Alem» Есме Аджієва розповіла, що цю назву використовував Йосиф Сталін для позначення кримських татар під час кримськотатаризації (відповідник українізації, білорусифікації тощо). Насправді у відкритому доступі щодо використання етноніма «кримці» радянською владою немає достатньо валідних джерел, однак навіть факт такої інтерпретації назви вказує на чітку позицію певних кримських татар. Есме Аджієва виступає за виключне вживання етноніма «кримські татари» чи «кримськотатарський народ» саме через таке сприйняття назви. Також вона пояснює свій вибір важливим аспектом юридичного позначення: в законі України «Про корінні народи України» для позначення кримськотатарського народу використовується назва «кримські татари», так само як і у радянських реабілітаційних документах⁶⁷. Саме юридичний аспект є тут ключовим: відкинувши першочергову назву, постає питання невідповідності закону до фактичної назви народу («киримли»), а отже втрата історичної та політичної суб'єктності.

На противагу цим думкам, існує назва «киримли», з кримськотатарської «кримці» або «мешканці Криму», яка надає кримським татарам більшої агентності у стосунку до Криму та відхід від помилкової асоціації кримських татар із іншими

⁶⁵ Щоденник включеного спостереження авторки. 2023—2024 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://docs.google.com/document/d/1uO—dKdEvfrvIUGJrUxfGFexCgpJvIHaA1uAzgcc6imk/edit?usp=sharing>.

⁶⁶ Бекиров, Надир В. К вопросу о названии и самоназвании крымских татар / Н.В. Бекиров // Историческая наука, 2015. С. 16—17.

⁶⁷ Постановление ВС СССР о выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа. [Електронний ресурс] // НДКТ. — 1989. — Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20210722141005/http://www.ndkt.org/o-vyvodah-i-predlozheniyah-komissiy-po-problemam-sovetskih-nemtsev-i-krymsko-tatarskogo-naroda.html>.

тюркськими народами, які зазвичай не мають жодного стосунку до становлення кримськотатарського народу. Тут важливо додати, що в етногенезі кримських татар існує більше ніж 14 різних етнічних груп, зокрема тюрки, готи, римляни, хазари, італійці⁶⁸, тож прагнення дистанціюватися від асоціації суто з тюркським світом є доцільною.

Приклад розділення думок щодо самоназви є один з багатьох аспектів комплексних стосунків всередині кримськотатарської спільноти. Попри намагання утримати однорідність ідей та поглядів на майбутнє серед усього народу, 10 років окупації Криму, безперечно, залишило та продовжує залишати свій слід на ментальному тілі кримськотатарської спільноти. Дуже ймовірно, що для встановлення загального взаєморозуміння серед народу, треба буде переосмислювати досвіди різних кримських татар: тих, хто зараз воює в ЗСУ, тих, хто вже 10 років знаходиться в окупації та потерпає від репресій, тих, хто останню декаду живе в Україні та має доступ до творення свого майбутнього у співпраці з українцями. Усі ці досвіди дуже різні й потребуватимуть активних дискусій всередині самої спільноти, в яких, за підтримки кримських татар, Україна зможе виступити як фасилітаторка.

Тут варто зазначити наявну позицію деякий кримських татар, яку я цитую у повному обсязі нижче. Це коментар одного кирилми (я спеціально використовую тут саме цей етнонім, оскільки ця людина називає себе саме так) під постом Арсена Жумаділова. В пості Арсен говорить про те, що за останні 10 років кримські татари від маргіналізованої групи до моменту, коли представники кримськотатарського народу займають керівні посади в українському уряді. Під постом один коментар, кримськотатарською мовою кириличної форми:

«50 років свого життя я провів поруч з росіянами, повір, я ні від кого не відчував такої ненависті щодо себе, як від них, українці далеко від них не пішли... Логіка життя така, якщо хочеш бути з ними всіма близьким, ти ніколи не вийдеш з—під їхньої тіні... Якщо не захочеш бути в одному ряду з ними,

⁶⁸ Абдулаєва, Гульнара. Етногенез кримських татар // Кримські татари. Від етногенезу до державності / Київ: Зелений пес, 2021. С. 12–162.

ставатимеш тільки сильніше та сильніше... Це перший факт, один раз приєднаєшся до них і вони потягнуть тебе назад. Тільки старання... та прагнення»⁶⁹.

Було би вкрай наївно та неправильно не давати голос людям, які виступають за автономність кримськотатарського народу не тільки від росіян, але й українців. Як українська дослідниця з великою емпатією до кримських татар, я є заангажованою в дискурс народу, який бачить себе громадянами України, а свою батьківщину частиною Української держави. Однак існують альтернативні думки і прагнення до виходу з тіні є абсолютно виправданою та зрозумілою. Для мене відкрите питання, як дивитися на думки, що суперечать моїм особистим поглядам та поглядам моїх респондентів кримськотатарського походження. Цей один коментар наштовхує на глибші роздуми про мою гіпотезу щодо українського імперіалізму: українці вдавалися до стереотипного, імперіалістичного мислення стосовно кримських татар і це треба визнати та переосмислити.

69

Kirimli Kirimli. “мен омурде 50йыл рустан кечирдым инан бойле мана таба нефретин тек онлардандуйдым, украинд е [...]“ Коментар під постом Арсена Жумаділова [Електронний ресурс] // Facebook. — 2023. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/profile/585734579/search/?q=Кримські%20татари%20в%20Україні%20пройшли%20довгий%20шлях%20від%20дискримінації%20за%20національною%20ознакою%20в%2090-х%20і%20нульових%20до%20відсутності%20такої%20дискримінації%20сьогодні>.

РОЗДІЛ ІІІ

3.1 Ідентичність роману, ідентичність в романі «За Перекопом є земля»

Книга «За Перекопом є земля» — це роман української письменниці Анастасії Левкової, виданий у 2023 році. Інформацію про Крим авторка із Хмельниччини збирала декілька років до початку окупації, з 2012, коли вперше мала нагоду безпосередньо спілкуватися з родиною кримських татар в Бахчисараї⁷⁰. У 2013 році письменниця знову повернулася до цього міста, аби відвідати резиденцію від Центру культурного менеджменту у «Топ-Кая»⁷¹. Так почалася активна та довготривала співпраця з кримськотатарською спільнотою в Криму, на якій авторка будувала символічний простір півострова в своєму кримському романі.

В якості переймання втіленого досвіду авторки роману, я мала інтерв'ю з Анастасією Левковою про її роботу над текстом. У нашій розмові ми говорили про синдром чужиниці чи синдром гості та самовідчуття дослідниці в середовищі кримських татар, певні стилістичні та ідеологічні вибори в тексті, його підґрунтя для переосмислення власних ретроспекцій на відносини українців та кримських татар.

Авторка розповідала, що робота над текстом проводилася із постійним звірянням авторських уявлень про текст із емпіричним знанням кримських татар, які перевіряли письмо на символічну та фактологічну валідність. Справді, питання заангажованості дослідника в конкретну тему, яку він чи вона репрезентує, досить гостро стояло в антропологічному дискурсі ХХ століття⁷². Тоді Кліффорд Гірц у своїй класичній для вивчення антропології книзі «Інтерпретація культури» (1973) ввів у антропологічний словник словосполучення «насичений опис». Попри те, що Гірц переважно працював із семіотикою та знаковими системами в культурах, які

⁷⁰ Кужавська, Євгенія. Анастасія Левкова: «За Перекопом з'явилася земля, а не тільки гори і море». // "Тиктор Медіа" [Електронний ресурс]. — 2023. — Режим доступу: <https://tyktor.media/portret/anastasiia-levkova-za-perekopom-ie-zemlia/>.

⁷¹ Там само.

⁷² Escobar, Arturo. "Anthropology and the Development Encounter: The Making and Marketing of Development Anthropology." *American Ethnologist* 18, no. 4 (1991). Pp. 658—682. <http://www.jstor.org/stable/645446>.

досліджував західний світ, ідеї втіленого досвіду та бажання дослідника чи дослідниці зрозуміти тих, з ким вона чи він взаємодіє, здійснюється у методі роботи Анастасії Левкової над книжкою.

Вартим уваги є також те, що сама залученість спільноти, яку авторка прагнула репрезентувати, вказує на потребу бути видимим, вписаним у дискурс української сучасної літератури: «Вони [кримські татари] дуже доброзичливо поставилися, говорили мені все, що я запитувала. [...] Вони дуже хотіли, щоб була будь-яка книжка про Крим»⁷³. Дослідниця зазначала, що усі респонденти кримськотатарського походження ставилися до неї приязно і намагалися відповісти на усі питання. Отож, запит на створення сучасної української культури, в якому кримські татари мали би важливі ролі, є очевидним. Левкова зазначає, що відчувала важливість показати побут кримських татар та втілити на письмо, як можуть виглядати їхні будні дні. Також, письменниця хотіла частково емансипувати образ кримських татар в українському дискурсі як народу, що відомий трагічною депортацією своїх людей: «Вона [депортація] до сьогодні впливає на все і я на цьому завжди наполягаю. Але люди живуть своє повсякденне життя. В них є якісь звички, якась культура, якісь бачення. І я хотіла це все показати»⁷⁴. Таке звільнення від чужих уявлень та стереотипів й надання агентності свідчить про розуміння авторки важливості репрезентацію кримськотатарського народу в своєму тексті. До того ж у своєму письмі Анастасія Левкова, як вона зазначає, не відштовхувалася від української літератури про Крим, як от творчість Л. Українки (збірка поезій «Кримські спогади»), М. Коцюбинського (твори «Під мінаретами», «У грішний світ», «На камені» та «У путях шайтана»), М. Рильського (вірші «День п'ятнадцятий», «День останній» тощо), а надихалася саме кримськотатарською літературою (переважно у перекладах)⁷⁵. Таке рішення авторки може наштовхнути

⁷³ Левкова, Анастасія. Інтерв'ю з Анастасією Левковою; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

на створення сталих реінтеграційних політик щодо Криму: акцент саме на корінній літературі та позиції кримськотатарського народу може задавати вектор українського півострова після деокупації.

Також Анастасія Левкова зачепила тему завдань свого роману «За Перекопом є земля». За словами авторки, в своїй книжці, зокрема, вона мала на меті показати політичному керівництву, яке має ксенофобські уявлення про кримськотатарський народ, що майбутня національно-територіальна кримськотатарська автономія є необхідною⁷⁶. Завдяки олюдненню, оприявленню схожостей та демократичних аспірацій, письменниця прагнула змінити статус-кво тих українців, які знаходяться в опозиції до національної автономії кримських татар. На мій погляд, тут стратегія м'якого культурного позиціонування кримськотатарських наративів в ширше українське суспільство нестиме позитивний ефект для формування майбутніх сприятливих для корінного населення України політичних умов. Під м'яким культурним позиціонуванням я маю на увазі зрозумілі, відчитуванні репрезентації кримськотатарських досвідів через інструменти культури: кінематограф, література, театр, мистецькі проекти, дискусії тощо.

«За Перекопом є земля» попри те, що починає свою розповідь з натяком, що історія буде рівноцінно розповідати про трьох персонажок — Оксану, Альону, та Аліє, — радше зосереджується на історії та світосприйнятті саме етнічної, як читачам та самій героїні здається майже до кінця роману, росіянки, що проходить певний шлях становлення себе як українки в Криму, на ім'я Оксана Утаєва. Вона проходить шлях кризи ідентичності рука в руку з подругою кримською татаркою, українцями, своїми батьками. В цьому насиченому романі в контексті теми моєї бакалаврської роботи мене цікавить 3 речі: сам факт написання кримського роману та його, як зазначають кримські татари та інші мешканці півострова, точне представлення дійсності⁷⁷, а також дійсність ідентичності кримців, яку він малює;

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ «Анастасія Левкова | Наріман Алієв | «За Перекопом є земля» | КНИЖКОВИЙ КЛУБ ТУМ». [Електронний ресурс] // YouTube. — 31 серпня 2023. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=zjOaTv3KPHQ>.

світосприйняття головної героїні Оксани Утасвої та дискусія правильної українськості, яка, на мою думку, може бути шкідливою для побудови українського суспільства майбутнього. У цьому розділі також я проаналізую репрезентацію та голос кримських татар в тексті роману, їхні ролі, впливи, погляди на прикладі кримськотатарських персонаж_ок. Наприкінці розділу я розгляну інтерв'ю з авторкою роману Анастасією Левковою та аргументуватиму «за» та «проти» погляду ззовні на кримськотатарський дискурс в контексті минулий, теперішніх та майбутніх відносин між українською та кримськотатарською спільнотами.

В 2023 роман Анастасії Левкової тиражувався 26 000 примірниками, увійшовши в топ-5 українських бестселлерів року й ставши книгою свого видавництва «Лабораторія», що має найбільший попит⁷⁸. Очевидно, роман потрапив до рук українських читачів та читачок в правильний момент, коли, як я вважаю, була гостра потреба віднайти чи встановити зв'язок з Кримом, втрачений 10 років назад та зменшити своє незнання про мікро- та макроісторії півострова. До того ж, разом кримські татари та українці гостро проживають втрату дому, й прагнуть його повернути⁷⁹. Українське суспільство відчуває, що попри роки окупації та перетворення півострова на фактично плацдарм російської військової потужності, «Крим є частиною наших років, він є у наших словах, є нашою втратою»⁸⁰. Зокрема для таких молодих дослідниць, як я, що ніколи не були в Криму чи для моєї колеги Олександри Григоренко, що пише про кримськотатарські народні танці, й бачила півострів тільки як курорт, спроба повернутися до цієї території відображає штучну ностальгію за Кримом. Про цю створену ностальгію, яку ще називають «анемоя» — ностальгія за тим, чого людина сама не

⁷⁸ Горлач, Поліна. Павлюк, Кідрук та Сем'янків очолили список українських бестселерів 2023 року [Електронний ресурс]. — 2024. — Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/659232—pavluk—kidruk—ta—semankiv—ocolili—spisok—ukrainskih—bestseleriv—2023—roku/>.

⁷⁹ Finin, Rory. “The Biggest Threat to Putin’s Control of Crimea.” The Atlantic, 17.05 2022. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/05/ukraine—war—crimean—tatars—stalin—soviet—union/629824/>.

⁸⁰ Прилипка, Валерія. Наші роки, наші слова, наші втрати, наш Крим. // ArtsLooker [Електронний ресурс]. — 2023. — Режим доступу: <https://artslooker.com/our-years-our-words-our-losses-our-crimea/>.

досвідчувала⁸¹ — я вже писала у опублікованій статті «Наші роки, наші слова, наші втрати, наш Крим»⁸². Цей факт стосунку до Криму тих українців, які не мають з ним зв'язку, на мою думку, є одним з ключових для створення не тільки стратегій реінтеграції, а виношування покоління, яке в майбутньому буде готовим їхати в Крим та будувати там своє життя. Й навіть якщо ці стосунки із деокупованими територіями будуть нестійкими через штучно створене уявлення, цей зв'язок буде потрібним. Таке саме ідеалістичне уявлення про Крим було вирішальним для повернення багатьох кримських татар, навіть тих, що ніколи не були на півострові⁸³. Отож роман Анастасії Левкової створює цю штучну (в позитивному значенні) ностальгію через привабливу історію представниці молодого покоління, яка переживає, як і будь-яка молода людина, кохання, мрії, становлення, кризу ідентичності, складні стосунки з батьками, непросту дружбу. У перспективі молоді люди, прочитавши книгу та засоціювавши себе із кимось, матимуть тісніший зв'язок із територією та ментально сприйматимуть Крим як частину України.

Іншим аспектом книги та дослідницької діяльності авторки є завдання просвітництва українців щодо подій перших місяців окупації півострова в 2014 році. Як зазначав у розмові із Левковою українським режисером кримськотатарського походження Наріман Алієм, «окупація — це точка розділення реальностей, від цієї точки реальності вже не спільні, вони різняться»⁸⁴. Таке переживання розділення реальностей, я стверджую, є актуальним для українців на материку, тож і знання тієї іншої реальності після анексії є потрібним. Наприкінці тексту, коли в історії стається російська окупація, наративний стиль роману різко змінюється: від досить легкої, живою прямої мови головної персонажки нарація переходить до репортажного стилю із сухими реченнями. Читачі дізнаються про усю театральність самої події окупації та як у це було складно повірити багатьом

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ Uehling, Greta Lynn. *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. P. 134.

⁸⁴ «Анастасія Левкова | Наріман Алієв | «За Перекопом є земля» | КНИЖКОВИЙ КЛУБ ТУМ»...

мешканцям, про численні протести проукраїнських кримців, зокрема великої кількості кримських татар, під міськрадою у Сімферополі. Українці читають про бездіяльність або колабораціонізм української армії, яка не була готова до силового спротиву, про проросійські мітинги, в який брали участь як українці, так і росіяни.

Ця книга порушує питання не тільки про наше незнання Криму, але й про складну реальність, яка там склалася з різними культурними ідентичностями: мінімальне, або відсутнє розділення між українцями та росіянами, й на противагу цьому самотність кримськотатарського народу. Справді, як і на прикладі персонажки Альони, що в романі є етнічною українкою і не має вираженої культурної ідентичності, так і особистих переживань кримських татар, які не бачили різниці між росіянами та українцями, можна говорити про відсутність усвідомлення кримців українського походження себе українцями. Тут є декілька моментів: що означає бути українцем чи українкою та чи справді українство є про походження. Відповіді на ці питання, мені видається, не мають бути складними: бути українцем чи українкою означає асоціювати себе із цінностями та/або історією народу; українство це не тільки про походження, а є парасольковим терміном для представників різних етносів, які вважають себе українцями.

Головна персонажка роману «За Перекопом є земля» Оксана власне і є прикладом, коли людина свідомо стає українцем. Оксана Утаєва народилася в сім'ї російських робітничих, захоплювалася Чеховим, іншою російською літературою, слухала російські пісні: така собі правильна, звична росіянка. Однак в якийсь момент, зокрема завдяки своїй небайдужій вчительці української мови та літератури, Оксана починає цікавитись українськими письменниками, починає говорити українською. Її світ перевертається: ось під боком існує така самотня культура, зі своїми героями, історією, та травмами. Оксана як громадянка метрополії, по суті частина спільноти колонізатора, що колонізував Україну, відкриває та згодом привласнює собі українську культуру. Синдром чужиниці ще довго супроводжує її, особливо у розмовах з етнічними українцями, які не

поділяють її захопленням їхньою ж культурою. Однак цей внутрішній конфлікт росіянки, яка «примазалась» до українськості набуває свого завершення, коли Оксана дізнається, що її дід КДБіст не є її кровним родичем. Відбувається очищення ідентичності та виправдання. Отож, підсумовуючи її шлях, героїня стає українкою таким чином: дізнається про українську культуру, починає її любити, відкриває українську мову та зрештою вивчає її, відчуває чітку кризу ідентичності між своїм походженням та своїми цінностями, повністю підтримує політичні аспірації України та зрештою обирає не лишатися в Криму після російської окупації. Цей образ є ідеалістичним, про що сама говорила авторка, називаючи це «правильним українством»⁸⁵.

Якщо Україна ставить цінності людини вище за її етнічне походження у побудові свого майбутнього, зокрема проєвропейського, такі образи ідеологічно забарвлені й чітко презентують інструкцію з правильної української ідентичності. Цю думку також висловила літературна критикиня Ганна Улюра у своєму критичному огляді роману Левкової.⁸⁶ В цю перспективу важко вписати кримськотатарський народ. Звичайно, «За Перекопом є земля» вписує кримських татар саме в український дискурс, показує їхню проукраїнськість, зокрема через протести кримських татар проти російської окупації.⁸⁷ Однак в книзі не вистачає створення кримськотатарської тяглості в загальному українському дискурсі: показати, що політичне українство загалом не про конкретні культурні практики, а про аспірації. Й ці твердження впливають з таких фактів: по перше, кримські татари відчувають свою чужість до національної української культури й це є природним становищем представників окремої тяглої національної культури та історії, якою є кримськотатарська. А беручи до уваги довгу депортацію та знищення культури кримських татар, що їй наслідувало, першочергове зосередження на

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Улюра, Ганна. «За Перекопом є земля» Анастасії Левкової: сандык з тривожними казками [Електронний ресурс]. — 2024. — Режим доступу: <https://sil.media/p/za-perekopom-je-zemlia-anastasiyi-levkovoyi-sandyk-z-trivozhnimi-kazkami-843132>.

⁸⁷ Левкова, Анастасія. *За Перекопом є земля*. Київ: Лабораторія, 2023. С. 249-283.

власній літературі, мові, історії є виправданим. У своїй неопублікованій курсовій роботі я писала, спираючись на інтерв'ю з кримською татаркою Султаніє, що вона і більшість її краян почуваються чужими на материковій Україні⁸⁸. Вдавати, що кримські татари можуть зробити українську культуру своєю також є хибним, бо їхній народ є окремою культурною сутністю зі своїми діячами та діячками. По друге, кримські татари вже є громадянами України та українцями за паспортами, а отже їх не треба робити українцями. Вони є ними за Законом України⁸⁹.

3.2 Аналіз кримськотатарського дискурсу в романі

В книзі «за Перекопом є земля» Анастасія Левкова репрезентує кримськотатарську спільноту переважно через п'ятьох персонаж_ок: Аліє, Ленур, Ельзара, Халіл та Ахтем. Далі я проаналізую вибрані біографічні факти із життя кожного та кожної з названих персонажів/ок. У виборі життєписних акцентів я спиралася на бажанні пов'язати художні наративи книги із справжніми, унікальними (родинна історія) та універсальними (депортація) досвідами, подіями, дискурсами в сучасному кримськотатарському та українському суспільствах. У цьому аналізі я застосовую набуті в процесі дослідження знання про кримськотатарську ідентичність та виклики спільноти, а також використовую дискурс-аналізу.

Аліє, подруга дитинства Оксани та Альони, є місточком між слов'янським (україно-російським) та кримськотатарським Кримом. Саме про звичаї, думки, казки, страви кримських татар читачі дізнаються через велику родину Алімових-Меметових, до яких часто навідується Оксана. Історія родини Алімових-Меметових, як й історії усіх кримських татар, торкається депортації, яку вони відбували в Узбекистані, а потім при намаганні потрапити в Крим у Новоросійському на Кубані. Родина постійно намагалася оселитися на батьківщині, однак місцева влада відмовляла їм у прописці й їх знову висилали на схід. Після

⁸⁸ Султаніє. Інтерв'ю із Султаніє; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.

⁸⁹ Україна. Верховна Рада України. 2021. Про корінні народи України...

оселення в Криму до родини постійно приходили із перевітками спецслужби⁹⁰. Попри всі складнощі, родина Алімових-Меметових продовжувала будувати свій побут в Криму: тут розросталася їхня родина, ремонтувався куплений дім, будувалася власна справа. У дворі кримських татар повсякчас було чути галас дітей, запахи чибереків, янтиків, хошафу, кримськотатарського плову, а навколо постійно відбувалося будівництво — після століть існування на своїй землі у своїх будинках, кримські татари мали заново будувати свої оселі. Прабабуся Аліє Аніфе-біта забороняла часто вживати російські слова й привчала свою родину до кримськотатарської через співи та казки рідною мовою.⁹¹ Вона читала дітям Коран, розповідала фольклорні історії кримських татар.

З опису видно, що ця лінія у романі переконливо постає як місце позитивного досвіду головної героїні. Оксана дивиться на побут кримських татар дитячим поглядом, однак саме цей фомууючий досвід прокладає шлях до її свідомого та “професійного” захисту кримськотатарського народу⁹². Безперечно, цей опис життя кримських татар є збірним образом, й до того ж ідеологічно забарвленим, який має на меті позитивно репрезентувати кримськотатарську культуру. На мою думку, в цьому не варто вбачати фальсифікації чи прикрашення культурних практик кримських татар, а сприймати це як частину стратегії інтеграції кримськотатарського дискурсу в українську парадигму мислення: через опис побуту, родинні історії, фокус на макроісторії. Отож Аліє та її лінія в книзі «за Перекопом є земля» відповідають за знайомство української аудиторії зі культурною ідентичністю кримськотатарського народу. Й своєю чергою це знайомство зменшує простір незнання між українцями та кримськими татарами, що в перспективі може фактично зміцнювати дві національності.

У дитячому, шкільному образі в роман постають ще два кримськотатарські персонажі: однокласники Оксани Ленур та Ельзара. Для героїні вони є “уявним

⁹⁰ Левкова, Анастасія. *За Перекопом...* С. 9.

⁹¹ Там само. С. 11.

⁹² Там само. С. 209.

містком до Аліє”⁹³, з якими вона хотіла дружити, однак, як от, наприклад з Ленуром, вони домовились не розмовляти у школі при однокласниках⁹⁴. Ленур піддавався постійному цькуванню в школі через свою зовнішність та походження, що, безперечно, є правдивою репрезентацією становища кримськотатарських школярів в переважно слов’янських класах. В одному з інтерв’ю зі своєю респонденткою Султаніє, вона розповідала про випадки цькування на релігійному підґрунті в школі в Луцьку, куди вони з батьками переїхали після окупації Криму⁹⁵. Це підсилює аргумент кримськотатарської спільноти про важливість обізнання української молоді щодо культури кримських татар, зокрема через навчальну програму.

Іншій кримськотатарській однокласниці Аліє та Халіла Ельзари, як сама пише авторка, пощастило, оскільки вона вміло володіла російською та мала більш світлий колір шкіри. В романі Ельзара з’являється із досить влучним зауваженням про Крим до російської окупації: ”Навіщо мені українська? Я вчу рідну мову — раз, російську — два, англійську — три. Навіщо мені до цього ще й українська?”⁹⁶. Я можу стверджувати з проведених мною інтерв’ю з кримськими татарами, що заувага Ельзари після 2014 року більшою мірою втратила свою актуальність для тих кримських татар, які переїхали на материк. Вони вільно й охоче послуговуються державною мовою й насправді пишаються цим. Інтеграція української мови в Крим, де українською мовою у 2013 році послуговувалися, за даними Уповноваженого із захисту державної мови, тільки 7, 21% від усіх школярів⁹⁷, також буде одним з викликів для України.

Як раз на противагу тривожній статистиці постає в романі Ахтем Февзійович — тренер дебатного клубу, історик за фахом, кримський татарин за національністю.

⁹³ Там само. С. 22.

⁹⁴ Там само. С. 24.

⁹⁵ Султаніє. Інтерв’ю із Султаніє...

⁹⁶ Левкова, Анастасія. *За Перекопом...* С. 33.

⁹⁷ Уповноважений Верховної Ради України із захисту державної мови. “Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України”. // Уповноважений Верховної Ради України із захисту державної мови [Електронний ресурс]. — 2021. — Режим доступу: <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyad-ukrayinskoyi-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>.

Він вміло послуговується українською та чітко аргументує своє рішення вести дебатний клуб державною мовою. Його персонаж постає як образ кримськотатарського інтелектуала, який, на відміну від більшості кримських татар в перші десятиліття після повернення на батьківщину, займався викладанням. Примітно, що через декілька років, коли головна героїня роману приходиться навідати свого вчителя та друга, вона дізнається, що Ахтем покинув своє вчителювання та став займатися художеством. Сюжетна зміна діяльності Ахтема я трактую як репрезентацію статус-кво українського населення Криму щодо тих людей, які намагалися змінювати їхнє середовище через українську мову: “Я [...] був активний. А потім зрозумів, що це нікому не треба”⁹⁸, говорить Ахтем-оджа Оксани, коли вона дивується його зміні.

Історія родини Ахтема пов’язана раннім поверненням на територію Криму, його дідусь був, цитуючи Левкову, “ініціативником”⁹⁹, тобто одним із перших, хто фізично повертався на півострів при першій можливості. Становлення Ахтема супроводжували постійні труднощі через незнання російської мови, оскільки виріс у селі з переважно україномовним населенням¹⁰⁰. Свої почуття відчуженості на власній батьківщині Ахтем переосмислене під час дружньої співпраці із лідером кримськотатарського народу, дисидентом Мустафою Джемілевим. В часи свого фактичного заступництва, Ахтем розбирав бібліотеку Джемілева, де зберігалися цінні для кримськотатарського народу книги та папери.

Нарешті, Халіл, учасник дебатного клубу Ахтема-оджа та друг Оксани, Аліє та інших приносить у наратив множинність ідентичностей. Його бабуся — українка, а отже він має глибше переживання досвіду ширшої культурної ідентичності українця. Водночас кровна приналежність, мені здається, не зіграла роль в Халіловому рішенні після початку російсько-української війни в 2014 вступити до лав ЗСУ та піти воювати за Україну, за свою землю. У романі це рішення для нього

⁹⁸ Левкова, Анастасія. *За Перекопом...* С. 147.

⁹⁹ Там само. С. 78.

¹⁰⁰ Там само. С. 79.

було зрозумілим та простим. Його випадок не є вже таким унікальним: за даними Кримського ресурсного центру близько 500 кримських татар воюють в Збройних силах України або добровольчих батальйонах¹⁰¹. Враховуючи чисельність кримськотатарського народу, це велика кількість. Більшість військових кримських татар мають зберігати свою військову діяльність анонімною, оскільки багато їхніх родичів та близьких знаходяться на окупованих територіях¹⁰².

У кримський роман Анастасії Левкової «за Перекопом є земля» вплетені різноманітні, але й репрезентативні образи представників та представниць кримськотатарського народу. Поступово вони відкривають становище ідентичності кримських татар в Криму, трансформація цієї ідентичності під впливом російсько-української війни та, зрештою, переосмисленням й розширення поняття ширшої української ідентичності. Через кримськотатарських персонажів/ок у романі універсалізуються досвіди народу, влітаючи їх в спільну українську історію. Іншими словами, переосмислюється російський нарратив про Крим, замість нього постає простір української та кримськотатарської свідомостей. Самоналежність до України як й українців, й особливо кримських татар стає очевидною — поряд є спільний ворог, якому треба протистояти разом¹⁰³. Україна є суттю, яка фізично бореться за існування без російського порядку денного, тож співпраця між двома спільнотами українців та кримських татар також може бути обумовлена колективним протистоянням ворогові.

¹⁰¹ Менеджерка Кримськотатарського Ресурсного Центру Зарема Барієва розповіла про становище кримських татар, які проживають в окупації в Криму та на півдні України італійському журналу «La causa deipropoli». [Електронний ресурс] // Кримськотатарський Ресурсний Центр. — 2023. — Режим доступу: <https://ctrcenter.org/uk/menedzherka-krymskotatarskogo-resurnogo-czentru-zarema-bariyeva-rozpovila-pro-stanovyshhe-krymskyh-tatar-yaki-prozhyvayut-v-okupacziyi-v-krymu-ta-na-pivdni-ukrayiny-italijskomu-zhurnalu-la-cau>.

¹⁰² Татарин, Гнезділов, Сергій. ”Для мене асиміляція означає смерть“...

¹⁰³ Левкова, Анастасія. Інтерв'ю з Анастасією Левковою...

ВИСНОВКИ

Ідентичність в Україні має декілька нашарувань. Перший — зовнішній чи, як я його окреслюю громадянський — це українська ідентичність, ядром якої є цінності українців — свобода, права та життя людини, євроінтеграція, взаємоповага, родина¹⁰⁴. Всередині цієї ідентичності знаходяться етнічні ідентичності: українці, кримські татари, кримчаки, караїми, євреї, уруми тощо. Ці ідентичності є важливими особливо у випадку корінних народів, оскільки якби їх не було, тобто відбулася повна асиміляція, це дорівнювало би повній їхній смерті.

Стале майбутнє українського та кримськотатарського народів залежить від готовності взаємного пізнання та довіри, що ґрунтується на взаєморозуміння множинності цих ідентичностей. Моя бакалаврська робота розглянула важливі окремоті та спільності між українцями та кримськими татарами з наміром визначити потенційні стратегії майбутньої інтеграції української території та батьківщини кримськотатарського народу — Криму. Наразі рівень розуміння один одного і кроки назустріч один одному з боку українців значно менші, ніж з боку кримських татар. Українському суспільству не вистачає освітньої бази в школі, зокрема вивчення історії Криму в центрі якого буде становлення та розвиток кримськотатарського народу. Також бракує знання кримськотатарської мови та ознайомлення із різноманітністю культури корінного народу України через вияви культурної ідентичності представників народу. Можна стверджувати, що кримські татари значно вільніші у своєму розумінні українці: майже усі розуміють українську та можуть нею говорити, знають історію своєї держави, беруть активну участь в політичному та соціальному житті України. Незнання породжує нерозуміння, що своєю чергою не дає можливості утворитися довірі. А довіра тут є основна: якщо ми хочемо мати стале майбутнє двох народів, нам потрібно забезпечити українців розумінням кримськотатарського народу, а корінний народ

¹⁰⁴ Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України — десята хвиля дослідження [Електронний ресурс] — 2023. — Режим доступу: https://gradus.app/documents/301/Gradus_EU_wave_10_UA.pdf.

Крим кримськотатарською національною автономією у складі України. Українці мають довіряти кримським татарам в здібності забезпечити себе правом на самовизначення в державних кордонах та з урахуванням безпекового та політичного контексту.

Деокупація кримського півострова від російських загарбників стане тільки початком реінтеграції Криму. Процес ментального повернення території в українській простір вимагатиме діяльності мінімум на двох напрямках: політичному та соціальному. Політичні зміни визначатимуть сталі проекти реінтеграції Криму з акцентом на забезпечення кримськотатарського народу територіально-національною автономією. Для позитивних змін на політичному рівні, над правовими документами мають працювати експерти та експертки, які чітко розуміють потреби спільноти кримських татар: представники/ці народу, заангажовані історики/ні та експерти/ки, небайдужі до спільноти.

Соціальний напрямок, який безпосередньо впливає з політичного, містить зміни в шкільній та післяшкільній освіті, запровадження видимих проєктів, що репрезентують кримських татар, збільшення культурних продуктів про Крим з виразною кримськотатарською складовою. Потрібно включити додаткові розділи в підручники з історії про виникнення та розвиток кримських татар, долучати до програми вивчення кримськотатарської літератури та мови. В закладах вищої освіти варто надати доступ до вивчення мови кримських татар, підтримка освітніх ініціатив про народ та його батьківщину, сприяти діалогу між українською та кримськотатарською молоддю.

Додатковий аспект політичного напрямку — можлива фасилітація української держави діалогу між різними групами кримськотатарського народу, зокрема на материковій Україні, в Криму, та закордоном. Актуальність цього діалогу впливає з мого аргументу, що за 10 років, а якщо брати депортацію, то 80 років, кримськотатарський народ переживає постійні періоди розділення, що так чи інакше впливають на одностайну візію майбутнього.

Водночас залученість України в процесі формування сталої ідеї майбутнього кримськотатарського народу є під питанням. У розмові із українською дослідницею Криму, яка фокусується на кримських татарах Марією Шинкаренко, вона порушила питання важливості кримськотатарського народу самостійно вирішувати політичний порядок денний своїх людей. Вже зараз зрозуміло, що кримським татарам треба буде мати певний майданчик для спільного обговорення поточних проблем. З однієї сторони, участь в цих розмовах України може посприяти більш злагодженому процесові через організаційну, правову, безпекову допомогу. Однак з іншої сторони постає питання, чи не матиме ця фасилітація імперіалістичної політики, коли держава контролює та намагається вплинути на рішення свого корінного населення, підлаштовуючи результати під себе. Це питання залишається відкритим та потребуватиме дискусії між українцями та кримськими татарами.

Наступним важливим висновком, що стосується різниці досвідів кримських татар є емансипація представників/ць кримськотатарського народу від територіальної залежності. Звільнення частини кримськотатарської спільноти від півострова стала наслідком російської окупації Криму в 2014 році. Ті кримські татари, які були змушені виїхати через агресивну російську політику на батьківщині, продовжують підтримувати, творити, піклуватися про Крим без своєї там безпосередньої присутності. В майбутньому емансиповані кримські татари матимуть комплексно підходити до співпраці та налагодженню стосунків з тими, хто залишався весь час до деокупації в Криму.

Після того, як в 2014 році Російська Федерація захопила Крим, кримські татари почали масово переїжджати на материк, відбулося не перше свідоме знайомство двох виразних культур одна з одною. З початку повномасштабного російського вторгнення в Україну питання звільнення Криму та політика держави щодо кримськотатарського народу стали актуальнішими, бо з'явилося розуміння реальних шляхів повернення території. У кримських татар з'явилася надія на повернення власної суб'єктності на батьківщині завдяки сприятливим стратегіям

України по реінтеграції та пріоритизації прав корінного населення Криму. В той самий час, рішення про майбутнє народу має приймати безпосередньо сам народ, демократичним шляхом та з урахуванням Конституції України. Отож, Україна має дати кримським татарам право на самостійне розв'язання внутрішніх питань спільноти без жодного тиску та протидії, навпаки заохочуючи діалог всередині народу для зміцнення згуртованості та, як результат, стабільності кримського півострова.

Отож, я зайшла в це дослідження з гіпотезою, що кримські татари стали перевіркою України на імперіалізм. Дослідивши провідні закони, офіційні документи та органи держави, як от тексти та діяльність Кримської платформи, можна стверджувати, що загалом Україна намагається давати кримськотатарському народу агентність. Водночас ця тенденція жодним чином не репрезентує ставлення місцевого населення Криму, зокрема українців, до кримських татар після їхнього повернення й дотепер. Я стверджую, що кожен українець та кожна українка можуть зробити певні кроки, аби зменшити своє незнання кримськотатарської культури, що своєю чергою сприятиме загальному покращенню згуртованості в нашому суспільстві. З надією, що у майбутньому це суспільство буде відповідальним за реінтеграційні політики та підтримку кримськотатарського народу, я вбачаю в індивідуальному рішенні людини відмовлятися від імперіалістичного мислення найбільшу силу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдулаєва, Гультара. Етногенез кримських татар // Кримські татари. Від етногенезу до державності / Київ: Зелений пес, 2021.
2. Аджієва, Есма. Інтерв'ю з Есмою Аджієвою; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2024. — Особистий архів авторки.
3. Анастасія Левкова | Наріман Алієв | «За Перекопом є земля» | КНИЖКОВИЙ КЛУБ TUM. [Електронний ресурс] // YouTube. — 31 серпня 2023. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=zjOaTv3KPHQ>.
4. Алієв, Алім, Мусаєва, Севгіль та Джемієв, Мустафа. ”Всіх заарештувати неможливо.” Подкаст “Кавун та тютюн”, сезон 1, епізод 2, Українська правда, 14 березня 2023.
5. Алієв, Алім, Мусаєва, Севгіль та Джемієв, Мустафа. ““Всіх заарештувати неможливо” Мустафа Джемієв про кримськотатарський та український опір в СРСР”. Подкаст “Кавун та тютюн”, сезон 1, епізод 2, Українська правда, 14 березня 2023.
6. Алієв, Алім, Халілов, Рустем та Жумаділов, Арсен. “Крим майбутнього. Перші кроки, можливі пастки та Кримськотатарська автономія — говоримо з Арсеном Жумаділовим”. Подкаст “Кавун та тютюн”, сезон 1, епізод 8, Українська правда, 25 червня 2023.
7. Бекиров, Надир В. К вопросу о названии и самоназвании крымских татар / Н.В. Бекиров // Исторические науки, 2015. С. 5—19.
8. Беліцер, Наталя. Кримські татари як корінний народ. Київ: Інститут демократії імені Пилипа Орлика. С. 56.
9. Близько десяти тисяч кримських татар переїхали в Київ після окупації Криму — Джемієв [Електронний ресурс] // Суспільне Крим. — 2023. — Режим доступу: <https://suspilne.media/crimea/615847-blizko-desati-tisac-krimskih-tatar-pereihali-v-kiiv-pisla-okupacii-krimu-dzemilev/>. (13.11.2023).

10. В Києві відбувся всесвітній конгрес дослідників Голодомору-геноциду українців. // Україна молода. [Електронний ресурс] — 9 листопада 2023 — Режим доступу: https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/179422#google_vignette.
11. Волвач, Наталія. Інтерв'ю з Наталією Волвач; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2024. — Особистий архів авторки.
12. Горлач, Поліна. Павлюк, Кідрук та Сем'янків очолили список українських бестселерів 2023 року [Електронний ресурс]. — 2024. — Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/659232—pavluk—kidruk—ta—semankiv—ocolili—spisok—ukrainskih—bestseleriv—2023—roku/>.
13. Еріставі, Максим. Україна 1917—1953 // Російський колоніалізм / Харків: Ist Publishing, 2023.
14. Здобутки Кримської платформи [Електронний ресурс] // Кримська платформа — Режим доступу: <https://crimeaplatform.org/achievements/>.
15. Іванець, Андрій. Українсько-кримськотатарський союз революційного часу. // Історична правда. [Електронний ресурс] — 2 серпня 2012 — Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/08/2/91164/>.
16. Кислий, Мартін-Олександр. Особливості проведення усноісторичних досліджень у сучасному Криму та нові старі наративи // Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ—ХХІ століть: зб. наук. праць / За наук. ред. Г. Грінченко. — Київ: ТОВ "Арт книга", 2021.
17. Кислий, Мартін-Олександр. Інтерв'ю із Мартіном—Олександром Кислим; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.
18. Кримські студії в НаУКМА. [Електронний ресурс] // Національний університет "Києво—Могилянська академія". — 2024. — Режим доступу: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/5409—krymski—studii—v—naukma>.

19. Кримські татари – союзники України у Конотопській битві 1659 року // Деякі аспекти історії визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Рівне, 1994. – Вип. I.
20. Кримськотатарська мова в УКУ. Веб—сайт Українського католицького університету [Електронний ресурс]. — 2023. — Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/events/krymskotatarska—mova—vuku/>.
21. Кужавська, Євгенія. Анастасія Левкова: «За Перекопом з’явилася земля, а не тільки гори і море». // ”Тиктор Медіа“ [Електронний ресурс]. — 2023. — Режим доступу: <https://tyktor.media/portret/anastasiia-levkova-za-perekopom-ie-zemlia/>.
22. Левкова, Анастасія. За Перекопом є земля. Київ: Лабораторія, 2023.
23. Левкова, Анастасія. Інтерв’ю з Анастасією Левковою; інтерв’ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2024. — Особистий архів авторки.
24. Лідер кримських татар Мустафа Джемільєв: “У нас, крім України, більше нічого немає” [Електронний ресурс] // РІСУ. — 2011. — Режим доступу: https://risu.ua/lider—krimskih—tatar—mustafa—dzhemilyev—u—nas—krim—ukrajini—bilshe—nichogo—nemaye_n49235.
25. Менеджерка Кримськотатарського Ресурсного Центру Зарема Барієва розповіла про становище кримських татар, які проживають в окупації в Криму та на півдні України італійському журналу «La causa deiroroli». [Електронний ресурс] // Кримськотатарський Ресурсний Центр. — 2023. — Режим доступу: <https://ctrcenter.org/uk/menedzherka-krymskotatarskogo-resursnogo-czentru-zarema-bariyeva-rozpovila-pro-stanovyshhe-krymskyh-tatar-yaki-prozhyvayut-v-okupacziyi-v-krymu-ta-na-pivdni-ukrayiny-italijskomu-zhurnalu-la-cau>.
26. Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України — десята хвиля дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://gradus.app/documents/301/Gradus_EU_wave_10_UA.pdf.

27. Мустеца, Василь. / Списки на депортацію. // Исторична правда. [Електронний ресурс] — 2022. — Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/10/21/161943/>.
28. Навчальні програми для 10—11 класів [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. — Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna—serednya—osvita/navchalni—programi/navchalni—programi—dlya—10—11—klasiv>.
29. Перелік спеціальностей та освітніх програм—2024 [Електронний ресурс] // Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. — Режим доступу: <https://tnu.edu.ua/perelik—specialnostej—2024/#>.
30. Постанова Верховної Ради України. Про визнання геноциду кримськотатарського народу. Закон України 792—VIII. Ухвалено 15 листопада 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792—19#Text>.
31. Постановление ВС СССР о выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа. [Електронний ресурс] // НДКТ. — 1989. — Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20210722141005/http://www.ndkt.org/o-vyvodah-i-predlozheniyah-komissiy-po-probleмам-sovetskih-nemtsev-i-krymsko-tatarskogo-naroda.html>.
32. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Веб—сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
33. Репресії в Криму в умовах повномасштабної війни росії проти України” [Електронний ресурс] // ГО “КримSOS” — 2022. — Режим доступу: <https://krymsos.com/represiyi—v—krymu—v—umovah—povnomasshtabnoyi—vijny—rosiyi—proty—ukrayiny/>.

34. Саїд, Едвард. *Культура та імперіялізм*. Переклали: Катерина Ботанова (частини I—II, розділи 1-3 частини III), Тарас Цимбал (розділи 4-5 частини III, частина IV). Київ: Видавництво «Часопис «Критика»», 2007.
35. Султаніє. Інтерв'ю із Султаніє; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2023. — Особистий архів авторки.
36. Татарин, Гнезділов, Сергій.
“Для мене асиміляція означає смерть.” Подкаст ”++”, hromadske.
[Електронний ресурс] — 2024.
— Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=W2fs2DERXvc&t=8s>.
37. Українські і кримськотатарські студії за кордоном: дослідження стану і потреб [Електронний ресурс] // Український інститут. — 2022. — Режим доступу: https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/ukrainian—and—crimean—tatar—studies—in—the—world_ukr.pdf.
38. Улюра, Гання. “За Перекопом є земля” Анастасії Левкової: сандык з тривожними казками [Електронний ресурс]. — 2024. — Режим доступу: <https://sil.media/p/za—perekopom—ie—zemlia—anastasiyi—levkovoyi—sandyk—z—trivozhnimi—kazkami—843132>.
39. Умеров, Азіз. [Azeez Umerov]. “Понад 4 місяці росія утримує в заручниках громадянку України [...]” // Facebook. 11.04.2023. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/umerov.azeez/posts/pfbid0vjZDeH7oYwxn2y3TuqLK N7ovLBRTnCGLWCAaccwNvxrC8fzL4MBvqHigy8XSZS5Dl>.
40. Уповноважений Верховної Ради України із захисту державної мови. “Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України”. // Уповноважений Верховної Ради України із захисту державної мови [Електронний ресурс]. — 2021. — Режим доступу: <https://mova—ombudsman.gov.ua/oglyad—ukrayinskoyi—movi—na—timchasovo—okupovanih—teritoriyah—ukrayini>.

41. Шинкаренко, Марія. Інтерв'ю з Марією Шинкаренко; інтерв'ю вела Прилипко Валерія // Онлайн. — 2024. — Особистий архів авторки.
42. Щоденник включеного спостереження авторки. 2023—2024 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://docs.google.com/document/d/1gAJsiVL2YH3xHeHgkCMibTZNzRjY0_BUOXORrmcpw9s/edit?usp=sharing.
43. Як Голодомор впливає на Україну сьогодні. Ukraïner. [Електронний ресурс]. — 2020. — Режим доступу: <https://www.ukraïner.net/yak—holodomor—vplyvaie/>.
44. Alexander, Jeffrey C., Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, and Piotr Sztompka. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004.
45. Amnesty International Publications. *Journal of the Human Rights Movement in the USSR. A Chronicle of Current Events, Numbers 28—21*.
46. Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth and Tiffin, Helen. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London: Routledge, 1998.
47. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
48. Birrell, Ian. “Why Ukraine is hellbent on retaking Crimea despite Putin’s threats.” *The Daily Mail*, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-11383711/IAN-BIRRELL-explains-Ukraine-hellbent-retaking-Crimea-despite-Putins-threats.html>. (Accessed May 11, 2024).
49. Charron, Austin. “Crimean Tatars’ Postcolonial Condition and Strategies of Cultural Decolonization in Mainland Ukraine” in *Ukrainian—Crimean—Tatar Socio—Cultural Encounters, Euxeinos*, Vol. 9, No. 28, 2019.
50. Escobar, Arturo. “Anthropology and the Development Encounter: The Making and Marketing of Development Anthropology.” *American Ethnologist* 18, no. 4 (1991), pp. 658—682. <http://www.jstor.org/stable/645446>.

51. Finnin, Rory. “The Biggest Threat to Putin’s Control of Crimea.” *The Atlantic*, 17.05 2022. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/05/ukraine—war—crimean—tatars—stalin—soviet—union/629824/>.
52. Fisher, Alan W. *The Crimean Tatars*. Stanford, CA: Hoover Press Publication, 1978.
53. Hall, Stuart. “Cultural Identity and Diaspora [1990].” In *Selected Writings on Race and Difference*, edited by Paul Gilroy and Ruth Wilson Gilmore. Duke University Press, 2021.
54. Kirimli Kirimli. “мен омурде 50йыл рустан кечирдым инан бойле мана таба нефретин тек онлардан дуйдым, украинде [...]“ Коментар під постом Арсена Жумаділова [Електронний ресурс] // Facebook. — 2023. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/profile/585734579/search/?q=Кримські%20татари%20в%20Україні%20пройшли%20довгий%20шлях%20%20від%20дискримінації%20за%20національною%20ознакою%20в%2090-х%20і%20нульових%20до%20відсутності%20такої%20дискримінації%20сьогодні>.
55. Nekrich, Aleksandr M. *The Punished Peoples*. New York: W. W. Norton & Company, 1978.
56. Proshansky, Harold M., Abbe K. Fabian, and Robert Kaminoff. “Place—identity: Physical world socialization of the self.” *Journal of Environmental Psychology* 3, no. 1 (1983). P. 59. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272494483800218>. (Accessed 10 May 2024).
57. *Reintegration Handbook — Practical Guidance on the Design, Implementation and Monitoring of Reintegration Assistance*. Geneva: International Organization for Migration, 2019.
58. Uehling, Greta Lynn. *Beyond Memory: The Crimean Tatars’ Deportation and Return*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

59. Williams, Brian Glynn. *The Crimean Tatars. From Soviet Genocide to Putin's Conquest*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
60. Wilson, Andrew. "Ukraine Faltering in Crimean Tatar Relationship". Kyiv Post, August 29, 2013. <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/ukraine-falters-in-tatar-relationship-328863.html>. (Accessed May 10, 2024).

ДОДАТКИ

Додаток 1. Опитник для інтерв'ювання дослідників/ць:

1. Як ви думаєте, твердження кримські татари — це перевірка України на імперіалізм є доцільним?
2. Як ви як людина, яка вивчає кримськотатарську ідентичність, історичні та політичні процеси бачите деокупацію Криму?
3. На ваш погляд, Україна зможе забезпечити кримським татарам територіально—національну автономію, яку вони вимагають?
4. Як на ваш погляд українці та кримські татари мають приймати відмінності один одного? Як виглядає шлях до взаєморозуміння та взаємоповаги?
5. Ми часто говоримо про Україну в контексті Східної Європи, однак Крим ментально, історично, культурно не є Східною Європою. Він ближчий до тюркських держав. Чи впливає цей факт на те, як українці сприймають Крим? І що нам робити з цією ментальною прірвою?

Додаток 2. Питання до соціо-лінгвістики Наталії Волвач:

1. Що означатиме повернення кримськотатарських топонімів в простір Криму для українсько-кримськотатарських відносин?
2. Як на вашу думку може виглядати лінгвістична деокупація Криму?
3. Чи могли би ви розповісти, які є шляхи прийняття один одного через лінгвістичні особливості?
4. Як впливає мовна ідентичність на сприйняття культурного досвіду обох груп?
5. Які мовні практики сприяють або заважають процесу реінтеграції Криму?
6. Наскільки мовна репрезентація кримськотатарської в медіа є важливою для діалогу?
7. Які мовні та культурні аспекти впливають на їхню позицію щодо цього питання?

Додаток 3. Особистий архів авторки: інтерв'ю

Респондент: Мартін-Олександр Кислий

Дата: 22.01.2024

Респондентка: Марія Шинкаренко

Дата: 24.01.2024

Респондентка: Есма Аджієва

Дата: 24.02.2024

Респондентка: Анастасія Калініна

Дата: 12.03.2024

Респондентка: Гульнар Алієва

Дата: 27.02.2024

Респондентка: Анастасія Левкова

Дата: 11.03.2024

Респондентка: Василіса

Дата: 28.01.2024

Респондентка: Султаніє

Дата: 02.05.2023

Додаток 4. Щоденник особистих спостережень:

Щоденник включеного спостереження авторки. 2023—2024 рр. [Електронний ресурс]. — Режим

доступу: https://docs.google.com/document/d/1gAJsiVL2YH3xHeHgkCMibTZNzRjY0_BUOXORmcpw9s/edit?usp=sharing.